республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 197 (15171) ◆ 1993 чылдың октябрь 19, вторник

Солунга ат салган шаг 24.00 Садар өртээ 20 рубль.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының эвлчег чок чээрби дөртку сессиязы

САЙГАРЫЛГАЛАР — КОМИТЕТТЕРДЕ

Октябрь 18-те, дүүн Тыва Республиканың Дээди Совединиң эвлчег чок 24-кү сессиязы эртенгиниң 10 шакта ажыттынар тургаш, оон 30 минута өзалдап эгелээн. Чылдагааны — Кызыл хоорайда Чазак бажынынга электри чырыы кыппаанындан, оон чаңгыс-даа үттүг соңгазы чок хуралдаар залы дүмбей-каранғы турган. Электри чырыы канчап чок болганының ужурун айтырган кижилеримден чаңгызы-даа билбес, сөөлүнде ДС-тиң Секретариадының начальниги В. Х. Кара-оолдан айтырарымга, подстанцияда үрелиишкин болган хевирлиг. Бо фактыны кым-бир даап бодаашкынбиле хөөктүрүп, Москваның «Ак бажыңы»-биле деннештирип туруп бербес-ле боор, ынчалза-даа соңга чок залдар тударының хайлыы ол хире-дир, оон башка хүндүс алдын хүнүү чырыын мага хандыр ажыглап турбас ийикпе.

Сессияны ДС-тиң Даргазы К. А. Бичелдей ажыткаш, хүн айтырыгларының хевирлээшкининче болгаш бадылаашкыныңче кирипкен. Сессияның хүн чурумунуң кол кезээ билдингир: Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунуң төлевилелин чугаалажыр.

Дээди Хурал депутаттарының соңгулдазының дугайында, ол депутаттың эргехүлээлгезиниң дугайында, тус чер бот-башкарылгазының дугайында база оон органнарының соңгулдазының дугайында хоойлуларны, ол ышкаш соңгулда комиссиязының дугайында доктаалдарны сессияга чугаалажыры көрдүнген. Ук хоойлулар баштайгы дээрезинде төлевилелге турары билдингир.

«Яизы-бүрү айтырыглар» деп кезекке Тыва Республиканың ыдык ырының дугайында, эрткен сессияда чедир хүлээп албааны — үнелиг металлдар болгаш оон ажыглалының дугайында Хоойлуну, үндүрүг хоойлузунче өскерилге киирериниң дугайында база өскедаа айтырыгларны сайгарарыбиле кирген.

Сессияның хүн айтырыы бадылаттынган соонда, оон канчаар ажылдаар чурумун тодараткан. Хурал даргалакчызы К. Бичелдейниң саналыбиле, 18-19-та, ийи хүн иштинде ТР-ниң Конституциязының төлевилелин Дээди Советтиң комитеттеринге сайгарып, анализтеп алыр, аная немештир демги адаттынган хоойлуларны база көөр, а оон, октябрь 20-де «Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында» Конституция комиссиязының даргазы — Президент Ш. Д. Ооржактың илеткелинден сессияның ажылын эгелээр.

Бо саналды чамдык депутаттар, чижээ, А. В. Конев, Х. Д. Монгуш, С. С. Санчай шоолуг-ла деткиксевейн, сессияны узамдыктырып турбайн, ам дораан эгелээр-дир деп саналдаан. Ынчалза-даа Конституция комиссиязының даргазы Президент Ш. Д. Ооржак санал бергеш, Үндезин Хоойлунуң төлевилели ам барык 85 хуу чаартынган, ындыг болганда ону комитеттерге албан чугаалажыры чугула дээн. Оон ангыда мени, Конституция комиссиязының даргазын баштай-ла дыннап алгаш, мээн «базыышкынымга» алзыр эвес силер деп, ол депутаттарны чөптээн. Регламент аайы-биле комитеттерге баштай чугаалашкан турар ужуртуг деп, К. Бичелдей база немээн, түүнелинде ийи дарганың найыралдыг демнээшкинбиле ТР-ниң Үндезин Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында Конституция комиссиязының даргазы — Президент Ш. Д. Ооржактың илеткелинден сессияның ажылын эгелээр.

Бо саналды чамдык депутаттар, чижээ, А. В. Конев, Х. Д. Монгуш, С. С. Санчай шоолуг-ла деткиксевейн, сессияны узамдыктырып турбайн, ам дораан эгелээр-дир деп саналдаан. Ынчалза-даа Конституция комиссиязының даргазы Президент Ш. Д. Ооржак санал бергеш, Үндезин Хоойлунуң төлевилели ам барык 85 хуу чаартынган, ындыг болганда ону комитеттерге албан чугаалажыры чугула дээн. Оон ангыда мени, Конституция комиссиязының даргазын баштай-ла дыннап алгаш, мээн «базыышкынымга» алзыр эвес силер деп, ол депутаттарны чөптээн. Регламент аайы-биле комитеттерге баштай чугаалашкан турар ужуртуг деп, К. Бичелдей база немээн, түүнелинде ийи дарганың найыралдыг демнээшкинбиле ТР-ниң Үндезин Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында» Конституция комиссиязының даргазы — Президент Ш. Д. Ооржактың илеткелинден сессияның ажылын эгелээр.

Бо саналды чамдык депутаттар, чижээ, А. В. Конев, Х. Д. Монгуш, С. С. Санчай шоолуг-ла деткиксевейн, сессияны узамдыктырып турбайн, ам дораан эгелээр-дир деп саналдаан. Ынчалза-даа Конституция комиссиязының даргазы Президент Ш. Д. Ооржак санал бергеш, Үндезин Хоойлунуң төлевилели ам барык 85 хуу чаартынган, ындыг болганда ону комитеттерге албан чугаалажыры чугула дээн. Оон ангыда мени, Конституция комиссиязының даргазын баштай-ла дыннап алгаш, мээн «базыышкынымга» алзыр эвес силер деп, ол депутаттарны чөптээн. Регламент аайы-биле комитеттерге баштай чугаалашкан турар ужуртуг деп, К. Бичелдей база немээн, түүнелинде ийи дарганың найыралдыг демнээшкинбиле ТР-ниң Үндезин Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ (ҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУ)

(Эгези 1-ги арында).

27 чүүл. Тыва Республика национал культураның, уран чүүлдүк эртине-байлактарының катап тургустунарын хандырар, ында чурттап турар бүгү улустарның дылдарының хостуг хөгжүлдезин магадылаар, национал чанчылдарын база сагылгаларын деткиир, оларга хоойлу ёзугаар дең политиктиг, экономиктиг, социал, этниктиг болгаш культура эргелерин тыпсыр; оларның национал база культура талазы-биле бот-онзагай бүдүжүн камгалаарынга байдалдарны тургузар, ол соруга-биле хоойлужудулга документилерин ажылдап, чогаадын кылыр.

Тыва Республика девискээринден дашкаар чурттап турар бодунун хамаатыларының культура болгаш дыл талазы-биле негелде-хереглелдерин хандырар болгаш камгалаар дугайында сагыш салып турар.

Тыва Республика бодунун девискээринде төөгүнүң, культураның болгаш шажының турскаалдарының камгалалын хандырар, оон девискээриндеп дашкаар барган төөгүнүн, культураның болгаш угаан-бодалдың өртек-үнелиг чүүлдерин доктаатты́нган чурумбиле эгидериниче хемчегларын ап турар.

28 чүүл. Тыва Республикада хамаатыларның шажын-чүдүлге каттыжыышкыннарын күштүг бооп турар хоойлужудулгага дүүштүр тургузарын чөлөөрөөн. Шажын-чүдүлге каттыжыышкыннары юридиктиг эргелиг албан черк бооп, боттарының иштики херектерин эргелеп башкарарын боттандырар, боттарының өнчүзү болур эт-хөреңгизин болгаш фондуларын баш биле ажыглаар.

Шажын-чүдүлге каттыжыышкыннары күрүнеден ангылаттынган. Шажын-чүдүлге каттыжыышкыннарының хөй-иниги ажык-дузалыг ажыл-чорудулгазын күрүне деткиир болгаш ачы-буянныг сорулгаларын шиитпирлээринге олар-биле кады хеделир, шажын-чүдүлге каттыжыышкыннарының хоойлу ёзугаар ажыл-чорудулгазынга холгаарлаваанын магадылап турар.

II. Хамаатыларның болгаш кижиниң кол-кол эргелери, хостуг чоруу база хүлээлгелери

IV ЭГЕ. НИИТИ ДҮРҮМНЕР

29 чүүл. Кижиниң болгаш хамаатының эргелери база хостуг чоруу төрүмелиндеп тура аңаа хамааржыр, чайгаар бодунуу болур, оортан хавыртынмас, бо Конституция-биле быжыглаттынган. Конституция-биле база хоойлулар-биле көрдүнген таварылгалардан ангыда, кижиниң кандыг-даа эргелери, хостуг чоруун күдүлдыр азы кызыгаарлаан хоойлужудулга актылары юридиктиг болур күш чок.

Күрүне бодунун хамаатыларының эргелерин болгаш хостуг чоруун бо Конституция, делегейиин дүрүм-хоойлузунуң ниити хүлээн көрген принциптерин болгаш норма-чижектерин ёзугаар магадылап турар.

30 чүүл. Тыва Республиканың хамаатыларынга сөөкязызындан, дылындан, националындан, эр-хөрөөженинден, өнчү-хөреңги болгаш эрге-дужаа: байдалындан, социал угундан, чурттап турар черинден, шажын-чүдүлгеге хамаарылгазындан, бүзүрелиндеп хамаарылга чокка эргелериниң болгаш хостуг чоруунуң дендескизи магадылаттынар. Хамааты бүрүзүнге бодунуң национал хамаарылгазын база хамааты болурун тодарадыр эргени магадылап турар.

V ЭГЕ. ХАМААТЫ БОЛУРУ. ДЫЛДАР

31 чүүл. Тыва Республика боду хамаатыларлыг болур. Тыва Республиканың хамаатылары оон-биле денге Россия Федерациязының база хамаатызы болур.

Тыва Республиканың хамаатызы Тыва Республиканың хоойлузу ёзугаар даштыкы күрүнеңиң хамаатызы база бооп болур эргелиг.

Тыва Республиканың хамаатызы болур аргазының үндезинин болгаш чурумун, чидиреңин база катап тургузарының үндезинин болгаш чурумун Тыва Республиканың хоойлузу тодарадыр. Хамааты болурунуң чурумун Тыва Республикада чоннуң өзүде байдалы-биле тодарадыр болгаш үндезин нашиняның быжымчалыг колдап турарын хандырарына, оон этниктиг, культурлуг база сагыш-сеткил салгалдыг болгаш үне-байлаан камгалаарынга дөгүм болур ужурлуг.

Тыва Республикада хамааты болурун база камгалап арттырарының эргезин суд камгалап хандырар.

Тыва Республиканың хамаатылары ынай-бээр баар, тур турар болгаш чурттаар черин шилип алыр эргелиг.

Тыва Республика бодунун хамаатыларынга оортан өске девискээрде турда, камгалалды болгаш каракпан, дуза-деткимчеин магадылап турар.

32 чүүл. Тыва Республикада даштыкы хамаатыларга болгаш хамааты болбайн турар кижилерге Тыва Республиканың хоойлузу-биле, делегей керээлери база хүлээлгелери-биле көрдүнген эргелерин болгаш хостуг чоруун магадылаар.

Тыва Республиканың девискээринде турун турар даштыкы хамаатылар болгаш хамааты болбайн турар кижилер Тыва Республиканың Конституциязын база хоойлуларын хүндүлеп көөр болгаш сагыыр хүлээлгелиг, оларны үрээни дээш харыысалгалыг.

33 чүүл. Тыва Республиканың күрүне дылын тыва дыл кылдыр доктаадыр.

Тыва Республиканың девискээринге орус дыл ниити Федерацияның күрүне дылы бооп күштүг болур.

Тыва болгаш орус дылдар хоойлужудулга ёзугаар тааныштынган харылзажылганын бүгү-ле адырларына оон иштинде бүгү бүдүүлгелерге, албан черлериниге болгаш организацияларга, а ол ышкаш эргечагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарынга дең эргелиг ажыглаттынар.

Тыва Республика бодунун девискээринде чурттап турар бүгү улустарның дылдарын камгалаарынга болгаш хөгжүдүрүнге дең аргаларны тургузар болгаш магадылаар.

Дылдарны ажыглаарының чурумун хоойлужудулга-биле доктаадыр.

VI ЭГЕ. ХАМААТЫЛАРНЫҢ ЭРГЕЛЕРИ БОЛГАШ ХОСТУГ ЧОРУУ

34 чүүл. Амыдыран чурттаар эрге — кижи бүрүзүнүң хоойлу ёзугаар камгалаар, чардынмас эргези. Хамаатыларның амыдырал-чуртталгазы, кадыкшылы, хүүда хостуг болуру база айыыл чогу күрүнеңиң камгалалында турар.

35 чүүл. Хамааты бүрүзү оон хүүда амыдыралынга дээш болбас, хүүда өг-буле чажыттыг болур. Бодунун эт-алдарын болгаш төлеп-мөзүлүг чоруун камгаладыр эргелиг.

Чагаажырының, телефон-биле чугаажырының, почта дамчыштыр болгаш өскээр-даа харылзажырының чажыт болурунга эргени хоойлу камгалаан турар.

Кижиниң хүүда амыдыралының дугайында медээлерни чыыры, шыгжаа кадагалаары болгаш чарлаа дыннаары оон чөпшээрежилгени чокта чүгле хоойлуда көрдүнген таварылгаларда болдунуп болур. Хамаатының эргелериниге болгаш эрге-ажыктарынга дээш турар документилер болгаш материалдар-биле доктаар чок таныжар арганы күрүне аңаа магадылаар.

36 чүүл. Кижи бүрүзү хостуг шөлөөн болгаш аңаа дээш болбас эргелиг. Состун, чүдүүр-чүдүүзинин, бүзүрелдериниң база оларны хостуг илередириниң хостуу кижиниң чаңдынмас эргези болур. Кымдаа кижиниң күүнүлеп, оон төлеп-мөзүүн күүн көөрүн турар өске-даа каржы ажыглалга болгаш кеземчеге таварыштырын болбас, хоойлуда көрдүүген таварылгалардан ангыда кымны-даа кара-бажынаан, түдүп хорүүдүн болбас.

37 чүүл. Кижи бүрүзү хостуг бодаар, чугаалаар база бодунун бодалдарын болгаш бүзүрелдерин доктаар чок илередир азы олардан өйталаар эргелиг.

Бодунун бодалдарын болгаш бүзүрелдерин илередириниге азы олардан өйталаарынче хамаатыны албадаарын болдурун болбас.

Хамааты кижи информацияны хоойлуга дүүшкен кандыгдаа арга-биле хостуг дилээр, алыр, бүдүрер, дамчыдар болгаш тарадыр.

Бо эргелерни кызыгаарлаарын Тыва Республиканың хоойлузу доктаадын болур.

Массалыг информация чепсектериниң хостуу магадылаттынын турар. Цензура кылып болбас.

38 чүүл. Тыва Республиканың хамааты бүрүзү чурттаар оран-бажын алыр эргелиг.

Чурттаар оран-бажынга дээш болбас. Чурттаар оран-бажынче ында чурттап турарларының чөпшээрели чокка кым-даа кирер эргези чок. Кижилерниң амы-тыының болгаш кадының камгалаар, чурттаар оран-бажынга азы эт-хөреңгиге каража болурун чайладыр аңаа ону болдурбас сорулга-биле ол дүрүмдеп өскерилгелерин Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлуларын ёзугаар доктаатканы болун болур.

Хоойлуда көрдүнген таварылгалардан ангыда кым-даа чурттаар оран-бажынны үжеп, чидин азы өске кандыг-бир өнзы-биле чурттаар оран-бажынга дээш болбазын үреп болбас.

Чурттаар оран-бажынга дээш болбазы суд камгалалы-биле хандыртынар.

39 чүүл. Тыва Республиканың хамаатылары хоойлуга дүүштүр күрүнеңиң сонгулдалыг органнарынга база түс чер бот-башкарылгазының органнарынга сонгуур болгаш угаан-бодалдың өртек-үнелиг чүүлдерин доктааттынган чурумбиле эгидериниче хемчегларын ап турар.

Сонгулдаларга 18 хар четкен хамаатылар киржир. Суд чуруму-биле угааны четпес деп көрген, а ол ышкаш судтун шииткели-биле хосталгазын казыткаш, чогуур черлерде турар кижилер сонгувас база сонгутпас.

Тыва Республиканың хамаатылары ниитилел болгаш күрүне херектерин эргелеп башкарарынга боттары дорт база төлөөлекчилерин дамчыштыр киржир эргелиг.

40 чүүл. Тыва Республикага хамаатыларның хөй-ниити, политиктиг каттыжыышкыннары хостуг тургустунар болгаш ажылдаар.

Доктаатканы чурум ёзугаар буруткелди эрткен политиктиг партиялар, массалыг шимчээшкиннер болгаш өске-даа хөй-ниити каттыжыышкыннары, организациялары күрүне херектерин эргелеп башкарарынга боттарының программаларында б. за уставтарында көрдүнген ажыл-хүлээлгелериниң аайы-биле киржир эргелиг. Тыва Республиканың Конституциязының болгаш хоойлуларының аайы-биле шимченин хеделир.

41 чүүл. Күрүне хөй-ниити каттыжыышкыннарының, хуралдарның, митингилерниң, кудумчу чыскаалдарының база демонстрацияларның хостуун магадылаар. Тыва Республиканың конституциялыг тургузуун күш ажыглап дүжүрер азы өскертир сорулгага эргелерни болгаш хостуг-шелээн чоруктуу ажыглаары, сөөкязы, национал, социал, шажын-чүдүлгежи өш-өжээнежилгени сурталдаары болгаш өскүдери хорүглыг.

42 чүүл. Хамаатылар күрүне органнарынга болгаш түс чер бот-башкарылгазының органнарынга дилег, айтырыг тургузар эргелиг. Албан-дужаалдыг кижилер, ол дилег, айтырыгларны сайгарып көөр, оларның талазы-биле шиитпирлерин хүлээн алыр, үндезин-барымдаалыг харыыларны бээр хүлээлгелиг. Дилег, айтырыг тургузар эрге суд чуруму-биле камгалалдыг.

Хамаатыларның эргелерин кызыгдап турар күрүне органнарының коллегиалдыг шиитпирлерин база күрүне органнарының база хөй-ниити каттыжыышкыннарының, организацияларының албан-дужаалдыг кижилериниң хүүда чаңнаашкыннарын судка хомудаан турун болур.

43 чүүл. Хамааты бүрүзү бодунун арга-шинээнге дүүштүр ажылдаар, мергежилги, ажылынын хевирин база ажылдаар черин хотуг шилип алыр эргелиг.

Хамааты бүрүзү күш-ажылы дээш төлевир алыр, айыыл чок болурунуң база арыгшеверниң негелделериниге дүжүр черге ажылдаар эргелиг.

Күрүне хамаатыларының угаан-бодал өнчүзүн камгалаарын магадылаар, оон хөгжүлдезинге дузалаар.

44 чүүл. Кижи бүрүзү дыштаныр эргелиг. Хоойлу ёзугаар ажылдакчыга доктаатканы ажыл шагының ниити үргүлчүлелин, дыштаныр болгаш байырлал хүннерин, чыл санында төлевирлиг шөлөөнү, чамдык мергежилдерге болгаш ажылдарга кызыырган ажыл хүүнүн магадылаар.

45 чүүл. Кижи бүрүзүнге күрүнеңиң өөредилге черлериниң системазынга ниити ортумак база шилилге эртер үндезинге халас дээди болгаш ортумак тускай өөредилгени магадылаар.

46 чүүл. Тыва Республиканың хамаатызы кадыын камгаладыр эргелиг, аңаа эмнелгениң халас дузазын магадылаар. Күрүне чоннуң кадыын камгалаар база быжыглаар талазы-биле республика программаларын акшаландырар, күрүнеңиң, муниципалитет, хуу кадык камгалал системаларын бодунун бодалдарын болгаш бүзүрелдерин доктаар чок илередир азы олардан өйталаар эргелиг.

Бодунун бодалдарын болгаш бүзүрелдерин илередириниге азы олардан өйталаарынче хамаатыны албадаарын болдурун болбас.

Хамааты кижи информацияны хоойлуга дүүшкен кандыгдаа арга-биле хостуг дилээр, алыр, бүдүрер, дамчыдар болгаш тарадыр.

Бо эргелерни кызыгаарлаарын Тыва Республиканың хоойлузу доктаадын болур.

Массалыг информация чепсектериниң хостуу магадылаттынын турар. Цензура кылып болбас.

38 чүүл. Тыва Республиканың хамааты бүрүзү чурттаар оран-бажын алыр эргелиг.

Чурттаар оран-бажынга дээш болбас. Чурттаар оран-бажынче ында чурттап турарларының чөпшээрели чокка кым-даа кирер эргези чок. Кижилерниң амы-тыының болгаш кадының камгалаар, чурттаар оран-бажынга азы эт-хөреңгиге каража болурун чайладыр аңаа ону болдурбас сорулга-биле ол дүрүмдеп өскерилгелерин Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлуларын ёзугаар доктаатканы болун болур.

Хоойлуда көрдүнген таварылгалардан ангыда кым-даа чурттаар оран-бажынны үжеп, чидин азы өске кандыг-бир өнзы-биле чурттаар оран-бажынга дээш болбазын үреп болбас.

Чурттаар оран-бажынга дээш болбазы суд камгалалы-биле хандыртынар.

39 чүүл. Тыва Республиканың хамаатылары хоойлуга дүүштүр күрүнеңиң сонгулдалыг органнарынга база түс чер бот-башкарылгазының органнарынга сонгуур болгаш угаан-бодалдың өртек-үнелиг чүүлдерин доктааттынган чурумбиле эгидериниче хемчегларын ап турар.

Сонгулдаларга 18 хар четкен хамаатылар киржир. Суд чуруму-биле угааны четпес деп көрген, а ол ышкаш судтун шииткели-биле хосталгазын казыткаш, чогуур черлерде турар кижилер сонгувас база сонгутпас.

Тыва Республиканың хамаатылары ниитилел болгаш күрүне херектерин эргелеп башкарарынга боттары дорт база төлөөлекчилерин дамчыштыр киржир эргелиг.

40 чүүл. Тыва Республикага хамаатыларның хөй-ниити, политиктиг каттыжыышкыннары хостуг тургустунар болгаш ажылдаар.

Доктаатканы чурум ёзугаар буруткелди эрткен политиктиг партиялар, массалыг шимчээшкиннер болгаш өске-даа хөй-ниити каттыжыышкыннары, организациялары күрүне херектерин эргелеп башкарарынга боттарының программаларында б. за уставтарында көрдүнген ажыл-хүлээлгелериниң аайы-биле киржир эргелиг. Тыва Республиканың Конституциязының болгаш хоойлуларының аайы-биле шимченин хеделир.

41 чүүл. Күрүне хөй-ниити каттыжыышкыннарының, хуралдарның, митингилерниң, кудумчу чыскаалдарының база демонстрацияларның хостуун магадылаар. Тыва Республиканың конституциялыг тургузуун күш ажыглап дүжүрер азы өскертир сорулгага эргелерни болгаш хостуг-шелээн чоруктуу ажыглаары, сөөкязы, национал, социал, шажын-чүдүлгежи өш-өжээнежилгени сурталдаары болгаш өскүдери хорүглыг.

42 чүүл. Хамаатылар күрүне органнарынга болгаш түс чер бот-башкарылгазының органнарынга дилег, айтырыг тургузар эргелиг. Албан-дужаалдыг кижилер, ол дилег, айтырыгларны сайгарып көөр, оларның талазы-биле шиитпирлерин хүлээн алыр, үндезин-барымдаалыг харыыларны бээр хүлээлгелиг. Дилег, айтырыг тургузар эрге суд чуруму-биле камгалалдыг.

Хамаатыларның эргелерин кызыгдап турар күрүне органнарының коллегиалдыг шиитпирлерин база күрүне органнарының база хөй-ниити каттыжыышкыннарының, организацияларының албан-дужаалдыг кижилериниң хүүда чаңнаашкыннарын судка хомудаан турун болур.

43 чүүл. Хамааты бүрүзү бодунун арга-шинээнге дүүштүр ажылдаар, мергежилги, ажылынын хевирин база ажылдаар черин хотуг шилип алыр эргелиг.

Хамааты бүрүзү күш-ажылы дээш төлевир алыр, айыыл чок болурунуң база арыгшеверниң негелделериниге дүжүр черге ажылдаар эргелиг.

Күрүне хамаатыларының угаан-бодал өнчүзүн камгалаарын магадылаар, оон хөгжүлдезинге дузалаар.

44 чүүл. Кижи бүрүзү дыштаныр эргелиг. Хоойлу ёзугаар ажылдакчыга доктаатканы ажыл шагының ниити үргүлчүлелин, дыштаныр болгаш байырлал хүннерин, чыл санында төлевирлиг шөлөөнү, чамдык мергежилдерге болгаш ажылдарга кызыырган ажыл хүүнүн магадылаар.

45 чүүл. Кижи бүрүзүнге күрүнеңиң өөредилге черлериниң системазынга ниити ортумак база шилилге эртер үндезинге халас дээди болгаш ортумак тускай өөредилгени магадылаар.

46 чүүл. Тыва Республиканың хамаатызы кадыын камгаладыр эргелиг, аңаа эмнелгениң халас дузазын магадылаар. Күрүне чоннуң кадыын камгалаар база быжыглаар талазы-биле республика программаларын акшаландырар, күрүнеңиң, муниципалитет, хуу кадык камгалал системаларын хөгжүдериниң хемчегларын алыр.

47 чүүл. Тыва Республиканың хамаатылары уруг-дарыы төрүттүнгенде, а ол ышкаш кырып назылаанда, аараан таварылгада, инвалид апарганда, азырадыкчызын чидиргенде социал хандырылга алыр эргелиг. Ол эргени боттандырарының чурумун база негелделерин хоойлу-биле тодарадыр.

48 чүүл. Кижи бүрүзү культураның, эртем депшилгезинин чеднишкиннерин ажыглаар, уран болгаш техниктиг чогаадылганы хостуг чорудар эргелиг.

Тыва Республиканың хамаатыларының культура болгаш угаан-бодал талазы-биле хереглелдерин өөредилгени, культураны, уран чүүлдү база эртемни хөгжүдериниң күрүне программаларынга даянып хандырар.

49 чүүл. Кижи бүрүзүн суд камгалаан турарын күрүне магадылаар.

Бүгү хамаатылар хоойлу болгаш суд мурнунга дең эргелиг. Хоойлу ёзугаар күштүг болуп кирген суд шииткелинден өске янзы-биле кымны-даа кем-херек үүлгеткен деп санап болбас.

Эргелериниң болгаш хостуг чоруктун, дең болурунун күрүне кижилериниң эр-хөрөөженин, национал, дылы, эт-хөреңги база албан-дужаал байдалдары, чурттап турар чери, шажын-чүдүлгеге хамаарылгазы, бүзүреллери болгаш каттыжыышкыннарга хамаарылгазы хамаан чокка дөмей магадылаар.

Херекти үүлгедип турар үеде ол хөделиишкинни эргехоойлу үрээпкини деп санавас турган болза, олар дээш кым-даа харыысалгага онаашпас ужурлуг.

Хамаатының хөрөөн чүгле нынчангы күштүг хоойлу-биле көөр, оон байдалын дорайтадыр чаа хоойлу ажыглавас.

Кижи бүрүзүнге оон эргелерин болгаш хостуг чоруун боттандырарынга база камгалаарынга юридиктиг дуза алыр эргени магадылаар. Хоойлуда көрдүнген таварылгаларда юридиктиг дузаны халас көргүзер.

Кижи бүрүзү албан-дужаалдыг кижилериниң нуурунде күрүне органнарының, а ол ышкаш юридиктиг черлериниң база түс-түс хамаатыларның хоойлуга дүүшпес ажылаашкынының хараазы-биле оларга чедирген эт-хөреңги талазы-биле база хууда болгаш моральдыг когаралды эгиттирип алыр эргелиг.

50 чүүл. Өг-буле, не болуру болгаш чаш назын күрүнеңиң камгалалында турар. Өг-буле тудары хөрөөжен болгаш эр кижилериниң хостуг чөпшээрежилгезинге үндезилеттинер, ашаа биле кадайы өг-буле харылзаалаарына дең эргелиг.

Уруг бүрүзү күш-дамыр болгаш угаан-бодал талазы-биле сайыраар таарымчалыг байдалдарны хамдыртыр эргелиг, моральдыг болгаш материалдыг ылгай көрүүшкүнден хоойлу ёзугаар камгалалдыг.

51 чүүл. Ада-иелер азы оларны солуп турар кижилер уругларны назы четкижеге чедип азыраар болгаш кижизидер база оларның ниити билиг чедип алырын хандырар хүлээлгелиг.

Ажыл кылып шыдаар уруглар боттарының назылап кыраан болгаш өскээртен дуза хереглээр ада-иелерин ажаптежээр хүлээлгелиг.

52 чүүл. Тыва Республиканың хамаатыларынга боттарының социал-экономиктиг хереглелдерин хандырар сорулга-биле хуузунда бүдүүлгечи ажыл-чорудулга кылыр, а ол ышкаш ажыл-агыйны чорударының кооперативтиг, акциялыг болгаш өске-даа хевирлеринге бөлүктежип каттыжар эргелиг.

VII ЭГЕ. ХАМААТЫЛАРНЫҢ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

53 чүүл. Кижи бүрүзү Конституцияны болгаш хоойлуларны сагыыр, өске кижилериниң эргелерин, хостуг болгаш төлеп-мөзүлүг чоруун хүндүлээр, хоойлу ёзугаар доктаатканы өске-даа хүлээлгелерни күүседир ужурлуг.

54 чүүл. Республиканың хамаатылары өске чурттарның улустары-биле найыралды болгаш кады ажылдажылганы хөгжүдеринге деткимчеин көргүзер, делегей эргелериниң нормаларынга дүүштүр бүгүниити тайбыны быжыглаар дээш демнеежир хүлээлгелиг.

55 чүүл. Ада-чуртун камгалаары Тыва Республиканың хамаатызының хүлээлгези болур.

Тыва Республиканың хамаатылары шериг албанын эрттирер хүлээлгелиг. Хамаатыларны шериг азы ону солуун албанга хаара туларының чурумун Россия Федерациязының хоойлуларын доктаадыр.

56 чүүл. Хамаатылар бойдусту камгалаар база дириг амытаннарны болгаш үүштерни камнаар хүлээлгелиг.

57 чүүл. Хамаатылар төөгү, культура болгаш угаан-бодал талазы-биле салгал дамчаан үнелиг чүүлдерни камгалаар дугайында сагыш салыр, төөгүнүн, культураның база бойдустун турскаалдарын камнаар хүлээлгелиг.

58 чүүл. Тыва Республиканың хамаатылары хоойлу ёзугаар суд-шиидилге чорудуунга киржир хамааты хүлээлгелиг. Хоойлуда доктаатты́нган хөй-ниитиниң корум-чурумун сагыыр.

59 чүүл. Кижи бүрүзү хоойлуда доктаатты́нган үндүрүглерни болгаш чыылдаарны төлөөр хүлээлгелиг.

60 чүүл. Тыва Республиканың Конституциязында болгаш хоойлуларында көрдүүмээн хүлээлгелерни күүседириниче хемнеп-даа албадаан турун болбас.

III. Тыва Республикада күрүне эрге-чагырга системазы

VIII ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА ХООЙЛУЖУДУЛГА ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫ

61 чүүл. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының төлөөлелгелиг болгаш хоойлужудулга органы — Тыва Республиканың Дээди Хуралы (Парламент) доктаамал үндезинге ажылдаар.

Тыва Республиканың Дээди Хурады «Тыва Республиканың Дээди Хуралынга сонгулдалар дугайында» хоойлуга дүүштүр сонгуттурар 45 депутаттан тургустунар. Дээди Хуралдың бүрүн эргелериниң хуусаазы дөрт чыл.

62 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралы: аңаа отчёттуг Биче Хуралды (Президиумну) тургузар, Дээди Хуралдың Биче Хуралының (Президиумунуң) Даргазын база оон оралакчызын сонгуур, Дээди Хуралдың органнарын тургузар, а ол ышкаш херек апарганда истелге болгаш өске-даа комиссияларны томуйлаар.

63 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралы болза:

1. Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр хоойлуларны болгаш хоойлужудулга актыларын ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр; оларга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер, оларның күүселдезин дээш контрольду боттандырар.

3. Тыва Республиканың иштики болгаш даштыкы политиказын тодарадыр.

4. Тыва Республиканың девискээр тургузуунуң айтырыгларын чугаалажып көөр.

5. Чазактың киирип келгениниң соонда Күрүне бюджедин бадылаар болгаш оон күүселдези дээш контрольду боттандырар, үндүрүглерни болгаш чыылдаларны доктаадыр, республикада акша эмиссиязын контрольдаар.

6. Тыва Республиканың Президентизинниң чыл санындагы айыткалын база Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының чыл санындагы отчёдун, Тыва Республиканың Чазаанның отчёдун, Тыва Республиканың Дээди судунуң даргазының, Тыва Республиканың Дээди арбитраж судунуң даргазының отчёттарын чугаалажып көөр. Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының, Дээди судтун, Дээди арбитраж судунуң даргаларының отчёттарының түнели-биле база оларның ажылы багай деп көрген таварылгада Тыва Республиканың Дээди Хурады оларны албан-дужаалындан чайладыр эргелиг; Тыва Республиканың Чазаанның отчёдунун түнели-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралы Тыва Республиканың Президентизинден Тыва Республиканың Чазаан бүрүүнүңбе азы оон чамдык кежигүннерин халаарын иеген болур эргелиг.

7. Тыва Республиканың Конституция судунуң конституцияга дүүштүр кылган шиитпирлерин үндезилээш, Тыва Республиканың Дээди Хуралынга сонгуттурган депутаттарның үштүн ийи кезиниң чажыт бадылаашкын-биле бадылаанын ёзугаар хүлээп алыр шиитпири-биле Тыва Республиканың Президентизин албан-дужаалындан чайладыр.

8. Россия Федерациязының чогуур эргелеп башкарылга органнарының киирип келгени-биле база Тыва Республиканың Президентизиниң чөпшээрешкени-биле Россия Федерациязының Чепсектит Күштериниң ведомстволарының болгаш шериг кезектериниң база албан-дужаалдыг кижилериниң Тыва Республиканың девискээринге ажылчорудулгазының чуурумун тодарадыр; Тыва Республиканың шериг комиссарының, Тыва Республиканың хамааты камгалалының начальнигиниң албан-дужаалынга, кызыгаар болгаш иштики шериглерниң командирлеринге томуйлаарын бадылаар азы оон өйталаар.

9. Тыва Республиканың чонунуң Улут Хуралынын (Чыыжының), Тыва Республиканың Айыыл чок чорук чөвүлелиниң сумелеринге үндезилеп база Тыва Республиканың Президентизиниң чөпшээрешкени-биле дайын болгаш тайбын айтырыгларының талазы-биле шиитпирин хүлээп алыр.

10. Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Тыва Республиканың Чазаанның чөпшээрешкени-биле База Россия Федерациязының чогуур эрге-чагырга органнарының киржилгези-биле Тыва Республиканың кызыгаарларының айтырыгларының талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыр.

11. Тыва Республиканың Конституциязын болгаш хоойлуларын база Тыва Республиканың Дээди Хуралының шиитпирлерин күүсеттээнин азы чогуур-биле күүсеттээнин дээш түс чер чагырга-ларының удуртукчуларын албан-дужаалындан хостаар дугайында санаалларын Тыва Республиканың Президентизинге киирер.

12. Тыва Республиканың Президентизинин киирип келгени-биле Тыва Республиканың найысылалының чагырга-зының удуртукчузун сонгуур.

13. Экономиктиг, социал, национал-культура хөгжүлдезинин талазы-биле республика программаларын бадылаар, социал-экономиктиг хөгжүлдениң республика фондуларын үндезилеп тургузар болгаш оларның күүселдези дээш контрольду боттандырар.

14. Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазын болгаш оон оралакчызын, Дээди Хуралдың Биче Хуралының (Президиумунуң) кежигүннерин сонгуур болгаш албан-дужаалындан хостаар, Дээди Хуралдың органнарының удуртукчуларын сонгуур.

15. Тыва Республиканың Чазаан халаар дугайында Тыва Республиканың Президентизинин шиитпирин хүлээп алыр азы оон өйталаар.

16. Тыва Республиканың күрүне секретарын, Чазак Даргазының оралакчыларын, министрлерин, а ол ышкаш Истелге комитединиң даргазын база республиканың үндүрүг полициязының начальнигин томуйлаарынга азы хостаарынга чөпшээрелин бээр.

17. Тыва Республиканың Президентизинин киирип келгени-биле яамыларны болгаш күрүне комитеттерин тургузар болгаш дүжүрер.

18. Тыва Республиканың хоойлузунда доктаатты́нган чурум ёзугаар Конституция судунуң судьяларын сонгуур. Дээди судтун, Дээди арбитраж судунуң даргаларын Тыва Республиканың Президентизинин чөпшээрешкени-биле; Конституция судунуң даргазын Конституция судунуң кежигүннериниң саналдааны-биле сонгуур болгаш хостаар.

19. Тыва Республиканың Президентизинин киирип келгени-биле Тыва Республиканың прокурорун база Тыва Республиканың прокуратуразының коллегия кежигүннерин бадылаар болгаш хостаар.

20. Тыва Республиканың Президентизинин чөпшээрешкени-биле республика референдумун чарлаар.

21. Тыва Республикага онза байдалды киирериниң болгаш ону соксадырының дугайында Тыва Республиканың Президентизинин Чарлын үш хонук хуусаа иштинде бадылаар азы оон өйталаар.

22. Тыва Республиканың чурттар болгаш республикалар аразында чарган керээлерин бадылаар болгаш кадагалап шыгжаар.

23. Тыва Республиканың күрүне шаннарларын болгаш хүндүлүг аттарын үндезилеп тургузар, оларны үндезилеп тургузарының база олар-биле шаннаарының чурумун доктаадыр.

24. Бир эвес Россия Федерациязының хоойлужудулга болгаш чазак актылары Россия Федерациязының Конституциязында, Федеративтиг керээде болгаш өске-даа дугуржулгаларда көрдүнген башкарылга болгаш бүрүн эргелеринин кызыгаарында дүүшпейн турар болза, оларның күштүг болурун түр соксадыр.

25. Тыва Республиканың хоойлуларының тайылбырын бээр.

26. Тыва Республиканың Президентизи-биле чөпшээрежилгениң соонда Тыва Республиканың күрүне болгаш өске-даа байырлалдарын доктаадыр.

27. Тыва Республиканың дипломат, консул болгаш өске-даа төлөөлекчилерин томуйлаар болгаш дедир кыйыртыр чөпшээрелин Тыва Республиканың Президентизинге бээр.

28. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының база Тыва Республиканың Президентизинин сонгулдаларын чарлаар.

29. Сонгулдалар талазы-биле Төп сонгулда комиссиязының составын тургузар болгаш бадылаар.

30. Дээди болгаш Биче Хуралдарның Регламентизин хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Дээди Хурады Тыва Республиканың Конституциязының болгаш хоойлуларының аңаа дааскан өске-даа бүрүн эргелерин боттандырган тура болур.

Тыва Республиканың Дээди Хурады Дээди Хуралдың Биче Хуралының (Президиумунуң) доктаалдарын болгаш чарлыктарын. Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының айтышкыннарын. Тыва Республиканың Чазаанның актыларын күш чок болдуар азы тур соксадыр эргелиг. Тыва Республиканың Дээди Хурады Тыва Республиканың Президентизинин чарлыктарының болгаш актыларын Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының айтышкыннарын, Тыва Республиканың Чазаанның актыларын күш чок болдуар азы тур соксадыр эргелиг. Тыва Республиканың Дээди Хурады Тыва Республиканың Президентизинин чарлыктарының болгаш актыларын Тыва Республиканың Конституциязына болгаш хоойлуларына дүгжүр-дүүшпезин чугаалажып көөр болгаш Конституция судуна киирер эргелиг.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шиитпирин ёзугаар тодараттынар ужурлуг Тыва Республиканың Конституциязын, хоойлуларын, Дээди Хуралдың Регламентизин хажыткан таварылгада база Тыва Республиканың Дээди Хуралынга бүзүревес чорукту илереткен республика референдумунуң түүнелдерин ёзугаар сонгуткан депутаттарының үштүн ийи кезиниң бадылааны шиитпир-биле Дээди Хурал бодунун бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының актылары болза хоойлулар, кодекстер, доктаалдар, медеглелдер, угуулгалар болгаш кыйырыглар болур.

Тыва Республиканың Хоойлуларын, Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаалдарын болгаш өске-даа актыларын тыва болгаш орус дылдарга парлаар.

64 чүүл. Дээди Хуралды оон сонгулдаларын эрттиргениниң соонда 30 хонуктан эрттирбейн чыылдырар. Сонгаарлаттынмас ужурлуг апарган таварылгаларда ол хуусааны Тыва Республиканың Президентизин өскертип болур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ажыл-чорудулгазының чуруму бо Конституция-биле болгаш Тыва Республиканың Дээди Советинин Регламентизин-биле тодараттынар.

65 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралынга Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттары, Тыва Республиканың Президентизи, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Президиуму, Тыва Республиканың Дээди Хуралының органнары, Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың Конституция судунуң даргазы, Тыва Республиканың Дээди судунуң даргазы, Тыва Республиканың Дээди арбитраж судунуң даргазы, Тыва Республиканың прокурору, Тыва Республиканың юстиция министри, хөй-ниити организацияларының өмүнээзинден оларның республика органнары, а ол ышкаш 10 мун кижиден эвээш эвес санныг сонгукчуларның бөлүү хоойлу саналдан киирер инициативаа эргелиг.

66 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының органнары Тыва Республиканың Дээди Хуралының хоойлуларының болгаш өске-даа актыларының төлевилеллерин баш бурунгаар чугаалажып көөр.

Тыва Республиканың министрлерин дутуржуруун Дээди судтун, Дээди арбитраж судунуң база кожуннарның (хоорайның) судтарының судьяларын сонгуурун болгаш хостаарын, Тыва Республиканың прокурорун, Тыва Республиканың прокуратуразының коллегия кежигүннерин томуйлаарын дутуржуруун Дээди Хуралдың чогуур органнарының түүнелдери барда боттандырын чорудар.

Дээди судтун болгаш Дээди арбитраж судунуң судьяларын сонгуурун Тыва Республиканың Президентизи база Тыва Республиканың Дээди Х

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ (ҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУ)

(Этези 1-ги, 2-ги арыннарда).

тударын, хоруглаарын, чиндирин, хууда хынаарын, административтиг хемчег хүлээдирин, ол черинге хемчег алырындан аңгыда, үүгле Тыва Республиканың Дээди Хуралының чөпшээрежилгези-биле болдуруп болур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады аар кемхерек үүлгедиишкини кылган черинге таварышкан болза, ону тудуп ап болур. Тыва Республиканың прокурору ол дугайында Тыва Республиканың Президиумунга доп-дораан дыңнадыр, Президиум депутатка дээп болбазының дугайында айтырыгны шиитпирдээр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттары Дээди Хуралга айтырыгларны чугаалажып база бадылап турар үезинде боттарының туружун бот-тускайлаң тодарадыр болгаш күрүне органнарының мурнунга Тыва Республиканың Дээди Хуралының Регламентизи-биле доктааткан харыысалгадан ангыда харыысалга хүлээвес.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады Россия Федерациязының депутады боор болбас база башкы болгаш эртем ажыл-чорудулгазындан аңгыда оон өске төлевирлиг ажылды күүсетпес.

IX ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮҮСЕКЧИ ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ БАШТЫҢЫ

71 үүл. Тыва Республиканың Президентизи күрүненің болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының баштыңы болур.

Күрүне баштыңы эрге-хүлээлгези-биле Президент Тыва Республиканы күрүне иштинге, Россия Федерациязы-биле, республикалар аразында болгаш делегей харылзааларга төлээлээр дээди эрге-дужаалдыг кижи болур.

Президент хамаатыларның эргелериниң болгаш хосталгаларының, Тыва Республиканың Конституциязының база хоойлуларының сагылдазының магадылакчызы болур, күрүне суверенитедин камгалаар талазы-биле хемчегларни алыр, күрүненің иштики болгаш даштыкы политиказын углап баштаар болгаш боттандырар, бүгү күрүне органнарының таарыштыр үүлдештирген ажылын болгаш кады хөделиишкиннерин хандырар.

Тыва Республиканың үжен беш хардан өрү болгаш алдан хар ашпаан назылыг, Тыва Республикада он беш чылдан эвээш эвес үеде чурттан турар, тыва болгаш орус дылдарны хостуг билир хамаатызы Президентиге сөңгүткан туруп болур.

72 үүл. Тыва Республиканың Президентизи оон хамаатылары бүгү-ниити деп болгаш дорт сөңгүлда эргезинин үндезинге чажыт балыдаашкын-биле 5 чыл хуусаалыг кылдыр сөңгүүр. Чаңгыс олла кижи Тыва Республиканың Президентизиниң алban-дужаалынга улаштыр ийи хуусаадан хөй удаада сөңгүттүрүп туруп болбас.

73 үүл. Тыва Республиканың Президентизи күрүне болгаш хөй-ниити органнарынга база организацияларынга өске кандыг-даа алban-хүлээлгени эвелевес, тывынгыр ажыл-агыйжы чорудулга кылбас, а ол ышкаш Тыва Республиканың депутады болбас, политиктиг партияларга болгаш хөй-ниити организацияларынга бодунун кежигүн болурун түр соксадыр.

74 үүл. Тыва Республиканың Президентизи бодунун эрге-хүлээлгезинге кирип тура, чонга болгаш Конституцияга шынчы болурунга даңгыракты Тыва Республиканың Дээди Хуралынга бээр. Даңгыракты сөзүн болгаш ону бээриниң чурумун Тыва Республиканың Дээди Хуралы бадылаар.

Даңгыракты тыва болгаш орус дылдарга бээр.

75 үүл. Тыва Республиканың Президентизи:

1) Тыва Республиканы Россия Федерациязы-биле харылзааларга, республикалар аразынга болгаш делегей харылзааларынга төлээлээр;

2) Тыва Республиканың Чазаан удуртуп баштаар;

3) Тыва Республиканың Дээди Хуралынга хоойлу саналдап кирер инициатива эргелиг;

4) чонга, Дээди Хуралга кыйгырыг, угуулга кылыр эргелиг;

5) Тыва Республиканың айыл чок чоруун болгаш девискээр талазы-биле бүдүн-бүрүн чоруун, оон девискээринге эрге-хоойлулуг чорукту база корум-чуруумну хандырарының талазы-биле хемчегларни алыр;

6) Тыва Республиканың Дээди Хуралынга республикада байдал дугайында чыл бүрүүн үгүулгазын кирер, аңаа иштики болгаш даштыкы политиканың эң чугула айтырыгларын дугайын дыңнадыр;

7) Тыва Республиканың Дээди Хуралының болгаш оон Биче Хуралының (Президиумунун) ажылынга киржир;

8) чугаалажышкынарны кылыр. Тыва Республиканың өмүнээзинден республикалар аразының болгаш делегей керээлеринге ат салыр, оларны Тыва Республиканың Дээди Хуралы дараазында күштүг болдуруп бадылаар;

9) Тыва Республиканың Президентизиниң аппарадын тургузар; Тыва Республиканың Президентизиниң чөвүлекчилерин томуйлаар;

10) Күрүне секретарын, Чазак Даргазының оралакчыларын, Тыва Республиканың министрлерин Тыва Республиканың Дээди Хуралының чөпшээрешкенин ёзугаат томуйлаар болгаш алban-дужаалындан хостаар; күрүне комитеттериниң даргаларын томуйлаар болгаш хостаар, чер-черниң бот-башкарылга органнарының удуртукчуларын хостаар;

11) Тыва Республиканың Конституциязын болгаш хоойлуларын, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Регламентизин Тыва Республиканың Дээди Хуралы үрээн таварылгада Тыва Республиканың Конституция судунун чогуур түүнели бар турда, а ол ышкаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының сессияларынга депутаттарның чогуур саны хөй удаа четпес болганының уржуунда Тыва Республиканың Дээди Хуралының ажыл-чорудулгазы кылдынмас болу бергенде Тыва Республиканың Дээди Хуралын тарадып дужүрер болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралынга хуусаа бетинде сөңгүлдаларны хоойлуда доктааткан чурум ёзугаар чалаар эргелиг;

12) Тыва Республиканың прокурорун болгаш Тыва Республиканың прокуратуразының коллегия кежигүннерин, Тыва Республиканың истелге комитединин даргазын, республиканың үндүрүг полициязының начальнигин базылаалыры азы хосталыры-биле Дээди Хуралга саналдап кирер;

13) Россия Федерациязының хамаарышкан эргелеп башкарылга органнарының саналдаанын болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының чөпшээрешкенин ёзугаар Тыва Республиканың Национал банкызының, статистиканың Тыва Республика эргелелинин, Күрүненің үндүрүг инспекциязының, тергиидээшкинге удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле комитеттин, Тыва Республиканың Пенсия фондузунун, Тыва Республиканың каайлы алban-ның удуртукчуларын томуйлаар азы алban-дужаалындан хостаар;

14) Россия Федерациязының хамаарышкан эргелеп башкарылга органнары-биле дугурушканын ёзугаар Тыва Республиканың шериг комиссарын, Тыва Республиканың хамааты камгалал штабының начальнигин, Тыва Республиканың девискээринде турар кызыгаар болгаш иштики шериглер кезектеринин командирлерин алban-дужаалынга бадыладыры-биле Дээди Хуралга саналдап кирер болгаш оларның ажыл-чорудулгазын контрольдаар;

15) дайын байдалын Дээди Хурал чарлаан таварылгада күрүненің шериг-мобилизация курлавырын ажыглаар дугайында шиитпирин хүлээп алыр, а ол ышкаш Тыва Республиканың девискээринде турар шериг кезектеринин хөделиишкиннерин Россия Федерациязының хамаарышкан шериг эргелеп башкарылга органнары-биле дугурушканын ёзугаар таарыштыр;

16) дайын болгаш тайбың айтырыгларының талазы-биле саналды бодунун инициативазын ёзугаар азы Тыва Республиканың Айыыл чок чорук чөвүлелинин кылган түүнелинге үндезилеп, Тыва Республиканың Дээди Хуралынга кирер;

17) Тыва Республиканың Дээди Хуралы-биле дугурушканын ёзугаар Тыва Республиканың прокурорун, Дээди судунун даргазын, Дээди арбитраж судунун даргазын оларның ээлеп турар алban-дужаалындан, а ол ышкаш алban-дужаалынга томуйлаарда, Тыва Республиканың Дээди Хуралы-биле дугуружур ужурлуг өске-даа алban-дужаалдыг кижилерни оларның ээлеп турар алban-дужаалындан хостаар эргелиг;

18) күрүне амыдыралының айтырыгларының талазы-биле референдумну эрттирер дугайында саналды Тыва Республиканың Дээди Хуралынга киирер; Тыва Республиканың Дээди Хуралынга идегевес дугайында айтырыг талазы-биле референдумну бодунун Чарлыы-биле чарлаар эргелиг, ону хоойлуда доктааткан чурум ёзугаар эрттирер;

19) найысылал чагыргазының удуртукчузунун кандыдатуразын сөңгүүр кылдыр Тыва Республиканың Дээди Хуралынга саналдап кирер;

20) Тыва Республиканың Дээди судунун, Тыва Республиканың Дээди арбитраж судунун даргаларын Тыва Республиканың Дээди Хуралынга болгаш Россия Федерациязының Президентизинге үндезилеп бар турда, Россия Федерациязының Президентизи, Дээди Соведи, Тыва Республиканың Дээди Хуралы түр када соксаткан туруп болур.

Тыва Республиканың Президентизи бодунун чарлыктарын болгаш айтыышкынарын күш чок болдурар, өскертир азы түр када соксадыр эргелиг.

76 үүл. Тыва Республиканың Президентизи кижиге дээп болбас болгаш ону хоойлу ёзугаар камгалаар.

Тыва Республиканың күрүне тургузуун болгаш күрүне системазын өскертиринге чедирген кем-херек үүлгедиишкиннерин азы өске-даа аар кем-херек үүлгедиишкиниери кылганы дээш Тыва Республиканың Президентизин Тыва Республиканың Конституция судунун шиитпиринге үндезилеп Тыва Республиканың Дээди Хуралы алban-дужаалындан дүжүрген туруп болур.

Тыва Республиканың Президентизи халажыр эргелиг. Президентиниң халашканын хүлээп алыр дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Хуралы шиитпирлээр. Тыва Республиканың Дээди Хуралының сөңгүттүрген депутаттар санының үштүн ийиден эвээш эвези Тыва Республиканың Президентизиниң халажыры дээш бадылаар болза, оон халашканы хүлээп алдынган деп чарлаар.

Президент алban-дужаалындан дараазында таварылгаларда: кадыкшылының байдалы-биле бодунун бүрүн эрге-хүлээлгелерин үргүлчү шуут боттандырып шыдавас болу бергенде, Тыва Республиканың Дээди Хуралының томуйлаан эмчи комиссиязының саналын ёзугаар Тыва Республиканың Конституция судунун кылган түүнелин үндезин болдурбушаан база чайлаттынган туруп болур.

77 үүл. Тыва Республиканың Президентизи-биле чергелештир Тыва Республиканың оралакчы президентизи хары угла сөңгүттүрар. Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң кандидатуразын Тыва Республиканың Президентизинге кандидат саналдаар.

Тыва Республиканың 35 хардан аныяк эвес, 60 хардан улуг эвес назылыг болгаш сөңгүлда эргелиг хамаатызы Тыва Республиканың оралакчы президентизинге сөңгүттүрген туруп болур.

Тыва Республиканың оралакчы президентизи бодунун бүрүн эрге-хүлээлгелерин күүседиринің үе-чадазында политиктиг партияларга болгаш хөй-ниити каттыжышкынарынга, сайгарылгалыг структураларның ажыл-чорудулгазынга бодунун кежигүн болурун соксадыр.

Тыва Республиканың оралакчы президентизи Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады болбас.

Тыва Республиканың оралакчы президентизи болза:

1) Президентиниң даалгазын ёзугаар оон чамдык эрге-хүлээлгелерин боттандырар;

2) кажан Президент чок турган, халашкан, кадыкшылының байдалы-биле бодунун эрге-хүлээлгелерин боттандырып шыдаар аргазы шуут чок болу берген, алban-дужаалындан дужүткен, өлген таварылгаларда Тыва Республиканың Президентизиниң орнун ээлеп төлээлээр.

Тыва Республиканың Президентизиниң бүрүн эрге-хүлээлгелерин соксадырына көрдүнген таварылгаларда болгаш чурум ёзугаар Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң эрге-хүлээлгелерин соксадыр.

Тыва Республиканың оралакчы Президентизиниң эрге-хүлээлгелерин хуусаа бетинде соксаан таварылгада Тыва Республиканың Президентизи Тыва Республиканың Дээди Хуралының чөпшээрешкенин ёзугаар Тыва Республиканың чаа оралакчы президентизин сөңгүлдаларга чедир арткан хуусаада томуйлаар.

X ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА

78 үүл. Тыва Республиканың Чазаа болза Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органы болуп, Тыва Республиканың Президентизинин удуртулгазы-биле ажылдаар.

Чазактын Даргазы, оон оралакчылары, министрлер, күрүне комитеттериниң даргалары, Национал банкының даргазы, Пенсия фондузунун даргазы, тергииделге удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле эргелелдің начальниги, үндүрүг инспекциязының начальниги, статистика эргелелинин начальниги, Тыванын каайлы алban-ының начальниги, кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның чер-чер бот-башкарылга органнарының удуртукчулары состаатыг кылдыр Тыва Республиканың Чазаа тургустуунар.

Тыва Республиканың Чазаа бодунун бүрүн эрге-хүлээлгелерин Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Россия Федерациязының Президентизинин болгаш Россия Федерациязының Чазаанын шиитпирингe үндезилеп база түүнелин бар турда, Россия Федерациязының Президентизи, Дээди Соведи, Тыва Республиканың Дээди Хуралы түр када соксаткан туруп болур.

Тыва Республиканың Президентизи бодунун чарлыктарын болгаш айтыышкынарын күш чок болдурар, өскертир азы түр када соксадыр эргелиг.

76 үүл. Тыва Республиканың Президентизи кижиге дээп болбас болгаш ону хоойлу ёзугаар камгалаар.

Тыва Республиканың күрүне тургузуун болгаш күрүне системазын өскертиринге чедирген кем-херек үүлгедиишкиннерин азы өске-даа аар кем-херек үүлгедиишкиниери кылганы дээш Тыва Республиканың Президентизин Тыва Республиканың Конституция судунун шиитпирингe үндезилеп Тыва Республиканың Дээди Хуралы алban-дужаалындан дүжүрген туруп болур.

Тыва Республиканың Президентизи халажыр эргелиг. Президентиниң халашканын хүлээп алыр дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Хуралы шиитпирлээр. Тыва Республиканың Дээди Хуралының сөңгүттүрген депутаттар санының үштүн ийиден эвээш эвези Тыва Республиканың Президентизиниң халажыры дээш бадылаар болза, оон халашканы хүлээп алдынган деп чарлаар.

Президент алban-дужаалындан дараазында таварылгаларда: кадыкшылының байдалы-биле бодунун бүрүн эрге-хүлээлгелерин үргүлчү шуут боттандырып шыдавас болу бергенде, Тыва Республиканың Дээди Хуралының томуйлаан эмчи комиссиязының саналын ёзугаар Тыва Республиканың Конституция судунун кылган түүнелин үндезин болдурбушаан база чайлаттынган туруп болур.

77 үүл. Тыва Республиканың Президентизи-биле чергелештир Тыва Республиканың оралакчы президентизи хары угла сөңгүттүрар. Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң кандидатуразын Тыва Республиканың Президентизинге кандидат саналдаар.

Тыва Республиканың 35 хардан аныяк эвес, 60 хардан улуг эвес назылыг болгаш сөңгүлда эргелиг хамаатызы Тыва Республиканың оралакчы президентизинге сөңгүттүрген туруп болур.

Тыва Республиканың оралакчы президентизи бодунун бүрүн эрге-хүлээлгелерин күүседиринің үе-чадазында политиктиг партияларга болгаш хөй-ниити каттыжышкынарынга, сайгарылгалыг структураларның ажыл-чорудулгазынга бодунун кежигүн болурун соксадыр.

Тыва Республиканың оралакчы президентизи Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады болбас.

Тыва Республиканың оралакчы президентизи болза:

1) Президентиниң даалгазын ёзугаар оон чамдык эрге-хүлээлгелерин боттандырар;

2) кажан Президент чок турган, халашкан, кадыкшылының байдалы-биле бодунун эрге-хүлээлгелерин боттандырып шыдаар аргазы шуут чок болу берген, алban-дужаалындан дужүткен, өлген таварылгаларда Тыва Республиканың Президентизиниң орнун ээлеп төлээлээр.

Тыва Республиканың Президентизиниң бүрүн эрге-хүлээлгелерин соксадырына көрдүнген таварылгаларда болгаш чурум ёзугаар Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң эрге-хүлээлгелерин соксадыр.

Тыва Республиканың оралакчы Президентизиниң эрге-хүлээлгелерин хуусаа бетинде соксаан таварылгада Тыва Республиканың Президентизи Тыва Республиканың Дээди Хуралының чөпшээрешкенин ёзугаар Тыва Республиканың чаа оралакчы президентизин сөңгүлдаларга чедир арткан хуусаада томуйлаар.

X ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА

78 үүл. Тыва Республиканың Чазаа болза Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органы болуп, Тыва Республиканың Президентизинин удуртулгазы-биле ажылдаар.

Чазактын Даргазы, оон оралакчылары, министрлер, күрүне комитеттериниң даргалары, Национал банкының даргазы, Пенсия фондузунун даргазы, тергииделге удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле эргелелдің начальниги, үндүрүг инспекциязының начальниги, статистика эргелелинин начальниги, Тыванын каайлы алban-ының начальниги, кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның чер-чер бот-башкарылга органнарының удуртукчулары состаатыг кылдыр Тыва Республиканың Чазаа тургустуунар.

Тыва Республиканың Чазаа бодунун бүрүн эрге-хүлээлгелерин Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Россия Федерациязының Президентизинин болгаш Россия Федерациязының Чазаанын шиитпирингe үндезилеп база Тыва Республиканың Президентизи-биле тыва Республиканың Президентизинин Чазаанын эрге-хүлээлгелерин, тургузуун, ажыл-чорудулгазының, өске органнар-биле Чазактың харылзаа тударының чурумун, а ол ышкаш республика министерстволарының, күрүне комитеттериниң болгаш Тыва Республиканың күрүне эргелеп башкарылганының өске-даа органнарының даңзызын Тыва Республиканың Чазааның дугайында Хоойлу-биле тодаргайлаар.

82 үүл. Тыва Республиканың девискээр тургузуунун, административтиг кызыгаарлар-биле холбашкан маргылдааларны шиитпирлээринин айтырыгларын Тыва Республиканың Чазаа хоойлужудулга инициативазының чурумун ёзугаар Тыва Республиканың Дээди Хуралынга саналдап кирер.

XI ЭГЕ. СУД ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫ

83 үүл. Тыва Республикада суд эрге-чагыргазы болза шиидилге эргезин боттандырар, хоойлу-дүрүмнү болгаш чөптүг чорукту, хамаатыларның эргелерин база хостуг чоруун, конституциялыг тургузугну камгалаарын хандырар үүгле судтарга хамааржыр.

Суд эрге-чагыргазының дүрүм ёзугаар күштүг болган актыларын күрүненің болгаш хөй-ниитиниң бүгү органнарының, тус-тус кижилериниң болгаш юридиктиг эргелигларының күүседири алban доктаалдарны хүлээп алыр болгаш айтыышкынарны үндүрер.

81 үүл. Тыва Республиканың Чазаанын эрге-хүлээлгелерни, тургузуун, ажыл-чорудулгазының, өске органнар-биле Чазактың харылзаа тударының чурумун, а ол ышкаш республика министерстволарының, күрүне комитеттериниң болгаш Тыва Республиканың күрүне эргелеп башкарылганының өске-даа органнарының даңзызын Тыва Республиканың Чазааның дугайында Хоойлу-биле тодаргайлаар.

82 үүл. Тыва Республиканың девискээр тургузуунун, административтиг кызыгаарлар-биле холбашкан маргылдааларны шиитпирлээринин айтырыгларын Тыва Республиканың Чазаа хоойлужудулга инициативазының чурумун ёзугаар Тыва Республиканың Дээди Хуралынга саналдап кирер.

XI ЭГЕ. СУД ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫ

83 үүл. Тыва Республикада суд эрге-чагыргазы болза шиидилге эргезин боттандырар, хоойлу-дүрүмнү болгаш чөптүг чорукту, хамаатыларның эргелерин база хостуг чоруун, конституциялыг тургузугну камгалаарын хандырар үүгле судтарга хамааржыр.

Суд эрге-чагыргазының дүрүм ёзугаар күштүг болган актыларын күрүненің болгаш хөй-ниитиниң бүгү органнарының, тус-тус кижилериниң болгаш юридиктиг эргелигларының күүседири алban доктаалдарны хүлээп алыр болгаш айтыышкынарны үндүрер.

81 үүл. Тыва Республиканың Чазаанын эрге-хүлээлгелерни, тургузуун, ажыл-чорудулгазының, өске органнар-биле Чазактың харылзаа тударының чурумун, а ол ышкаш республика министерстволарының, күрүне комитеттериниң болгаш Тыва Республиканың күрүне эргелеп башкарылганының өске-даа органнарының даңзызын Тыва Республиканың Чазааның дугайында Хоойлу-биле тодаргайлаар.

82 үүл. Тыва Республиканың девискээр тургузуунун, административтиг кызыгаарлар-биле холбашкан маргылдааларны шиитпирлээринин айтырыгларын Тыва Республиканың Чазаа хоойлужудулга инициативазының чурумун ёзугаар Тыва Республиканың Дээди Хуралынга саналдап кирер.

XII ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУ

92 үүл. Тыва Республиканың Конституция суду — Тыва Республикада конституциялыг тургузугну камгалаар талазы-биле суд эрге-чагыргазының дээди органыдыр.

Тыва Республиканың Конституция суду Конституция судунун даргазындан, оон оралакчызындан, кежигүннериниң болгаш секретарындан тургустунар.

93 үүл Тыва Республиканың Конституция суду болза: Тыва Республиканың Дээди Хуралының хүлээп алган хоойлуларының болгаш өске-даа актыларының, Тыва Республиканың Президентизинин чарлыктарының, Тыва Республиканың Чазаанын доктаалдарының болгаш айтыышкынарының, чер-черниң бот-башкарылга органнарының шиитпирлериниң, айтыышкынарының, хөй-ниити организацияларының болгаш хамаатыдар каттыжышкынарының удуртукчуларының шиитпирлериниң, айтыышкынарының Конституцияга дүжүрүүнүн дугайында айтырыгларны чугаалажып көөр;

Тыва Республиканың чарганы республикалар аразының болгаш Делегей керээлериниң база дугуржулгаларының Конституцияга дүжүрүн чугаалажып көөр;

хөй-ниити организацияларының болгаш күрүне органнарының аразынга конституция-эрге-хоойлу маргылдааларын шиитпирлээр;

Тыва Республиканың Конституциязының болгаш хоойлузунун тайылбырын бээр. Конституция судунун Конституцияга дүүшпес деп хүлээп көргени хоойлулар болгаш нормативтиг актылар шиитпирин парлалгага парлаан хүнден соңгаар күш чок болур.

Конституция судунун шиитпирлери шуут күштүг болгаш аңаа хамаарыштыр хомудалды база удурланышкыны кылып болбас.

Конституция судунун соңгулдаларын, ону организастаарын, оон ажыл-чорудулгазын хоойлу-биле тодаргайлаар.

Тыва Республиканың Конституция судунга хомудал киирериниң эргезин болгаш чурумун «Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Хоойлу-биле тодаргайлаар.

94 үүл. Тыва Республиканың Конституция судунун. Тыва Республиканың Дээди судунун, Тыва Республиканың Дээди арбитраж судунун даргалары бодунун алban-дужаал талазы-биле эрге-хүлээлгелерин Тыва Республиканың катап чаа соңгуткан Дээди Хуралының мурнунга дүжүрүп соксадыр.

XIII ЭГЕ. ХООЙЛУ-ДҮРҮМНҮ БОЛГАШ ЭРГЕ-ЧУРУМНУ КАМГАЛААРЫ

95 үүл. Тыва Республиканың прокуратуразы хамаатыларның, иниитилелдің болгаш республиканың эргеажыынга дүүштүр хоойлуларны Тыва Республиканың девискээринге чигези-биле база чаңгыс аай күүседиринге хайгааралды боттандырар.

Тыва Республиканың прокурорун Тыва Республиканың Президентизинин саналданы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралы бадылаар болгаш Дээди Хуралдың мурнунга отчеттуг.

Районнарның болгаш хоорайларның прокурорларын Тыва Республиканың прокурору томуйлаар.

Прокуратураны организастаарын болгаш оон ажыл-чорудулгазының чурумун Тыва Республиканың хоойлузу-биле тодаргайлаар.

96 үүл. Баштайгы эге истелгени боттандырарынга Тыва Республиканың Истелге комитеди тургустунар.

Тыва Республиканың Истелге комитединин даргазын Тыва Республиканың Президентизинин саналдаанын ёзугаар Тыва Республиканың Дээди Хуралы бадылаар болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының мурнунга ол отчеттуг болур.

Тыва Республиканың Истелге комитединин эрге-хүлээлгелерин, ону организастаарының болгаш оон ажыл-чорудулгазының чурумун хоойлу-биле тодаргайлаар.

97 үүл. Тыва Республиканың дээди алban-дужаалдыг кижилериниң болгаш Тыва Республиканың күрүне алban-хаакчыларының социал камгалалдыны.

Республиканың Дээди алban-дужаалдыг кижилериниң болгаш оларның өг-бүле кежигүннериниң социал камгалалдының алban-хүлээлгелерин күүседип турган үезинде болгаш күүсеткен соңгунде-даа Тыва Республикага магадылаар. Социал камгалалды Тыва Республиканың хамаарышкан хоойлуларыбиле, «Тыва Республиканың Президентизинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу-биле таарыштырар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының, Президентизинин чагыргазының болгаш Чазактың күрүне алban-хаакчыларын олар боттарының алban хүлээлгелерин күүседип турар үезинде база оларның өг-бүлелериниң кежигүннери соңгунде-даа социал магадылалды ажыглаар. Күрүненің алban-хаакчыларының социал магадылалын «Күрүненің алban-хаакчыларының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузу-биле база «Күрүне алban-ының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу-биле таарыштырып турар.

IV. Тус чер бот-эргелели

XIV ЭГЕ. ТУС ЧЕР БОТ-ЭРГЕЛЕЛИНИҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

98 үүл. Тыва Республика болза тус чер бот-эргелел органнарының системазын боттускайлаң доктаадып тургузар, тус черниң төлээлекчи органнарының болгаш эргелеп башкарылга органнарының шиитпирлээр айтырыгларын база ажыл-чорудулгазының чурумун тодарадыр.

99 үүл. Тус чер бот-эргелелин Тыва Республиканың хамаатылары «Тус чер бот-эргелел органнарынга соңгулдалар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу-биле дүүштүр соңгуп турары кожууннарда, хоорайларда, сумуларда, арбаннарда, суурларда болгаш көдээ суурларда тус чер бот-эргелел органнары боттандырып турар. Тус чер бот-эргелелин «Тус чер бот-эргелелинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу-биле дүүштүр боттандырып турар.

100 үүл. Тус чер бот-эргелел органнары боттарының шиитпирлээр эргелиг айтырыгларын бот-тускайлаң болгаш күрүненің федерация, республика органнарындан хамаарылга чокка, Тыва Республиканың Конституциязынга, Россия Федерациязының Конституциязынга, республика болгаш федерация хоойлуларынга дүүштүр шиитпирлээр.

Тус чер бот-эргелелиниң хоойлу ёзугаар ажыл-чорудулгазынче холгаарлаар чорукту болдурбас.

Тус чер бот-эргелел органнарының актылары Тыва Республиканың Конституциязынга болгаш Россия Федерациязының Конституциязынга, республиканың база федерацияның хоойлуларынга чөрүшкек туруп болбас.

101 үүл. Чурттакчылыг черлерге чурттакчыларның бот-эргелел ассоциациязы тургустунуп болур. Ыңдыг иниитилелгелер болгаш каттыжышкынар юридиктиг эргелелиг болур.

XV ЭГЕ. ТУС ЧЕРНИҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИ ОРГАННАРЫ — ДЕПУТАТТАР ХУРАЛДАРЫ. ТУС ЧЕР ЧАГЫРГАЗЫ

102 үүл. Кожууннарга, хоорайларга тус черниң төлээлекчи органнары болза, «Тус черниң бот-башкарылгазының дугайында» Хоойлу-биле дүүштүр соңгуур, бодунун ажыл-чорудулгазын хөй-ниитичи эгелээшкин-биле боттандырар төлээлекчилер хуралдары болур.

103 үүл. Тус черниң депутаттар Хуралдары боттарының девискээринге:

1) тус чер үндүрүглерин болгаш чыыылдаларын, а ол ышкаш өске-даа орулгаларны, бюджеттен дашкаар фондуларны киириштир тус черниң бюджедин бадылаар, оларның күүселдези дээш контрольду боттандырар;

2) тус чер чагыргазының киирип келгени ёзугаар социал-экономиктиг, культура, бойдус камгалал программаларын бадылаар;

3) тус чер бот-эргелел органнарының удуртукчуларының илеткелдерин болгаш дыңнадыгларын дыңнаар;

4) тус чер бот-эргелел органының удуртукчузунан ойталаар дугайында үстүкү органнарын мурнунга сүмелээр, айтырыгны тургузар эргелиг;

5) тус чер референдумнарын чорудар дугайында шиитпирни хүлээп алыр болгаш хоойлу ёзугаар оларны организастаарынга база чорударынга киржир;

6) черни, оон казар байлаан, суг, агаар, арга-арыг курлавырларын, үнүш болгаш дириг амытаннарны, минералдыг аржаанарны, төөгүүн, культураны, шажынын болгаш бойдустун турасказалдарының байдалын, кадагалалын база ажыглалынын хөй-ниити контролюн боттандырар.

104 үүл. Кожуунга, хоорайга, суурга, көдээге тус чер чагыргазы Тыва Республиканың Конституциязының, Тыва Республиканың хоойлуларынга, Дээди Хуралының, Президентизинин болгаш Чазаанын, тус чер хуралдарының актыларынга үндезилээш база оларны күүселиги-биле төлээлекчи болгаш күүсекчи-шиитпирлекчи хүлээлгелерин боттандырып турар.

105 үүл. Тус чер чагыргаларын чурттакчы чонуун чажыт балыдаашкыны-биле үш чыл хуусаалыг шуут ок ругтар аайы-биле соңгууру удуртукчулар удуртур.

106 үүл. Тус чер чагыргалары:

1) девискээрнин комплексилиг социал хөгжүлдезин хандырар, өг-бүлени, ие болгаш бичин чашты камгалаар талазы-биле хемчегларни алыр, чоннуң өзүлде хөгжүлдезинин байдалын болгаш ала-чайгаар өзүлдезиниң деңнелин, эвээш өнчүүлүг хамаатыларның, хоочунарның, инвалидтеринің социал камгалалын, экология болгаш кадык камгалалын, өөредилгени база сагыш-сеткил байдалын, культура болгаш спортту хайгаараар;

2) тус чер хуралдарынга бадылаары-биле социал-экономиктиг, культура, бойдус камгалалының программаларын ажылдап кылгаш киирер;

3) төлээлекчилерниң тус чер хуралдарынга чыл бүрүде-де илеткелдерин киирер;

4) муниципал өнчүзүн эвлээр, ажыглаар болгаш баш миниин башкарар;

5) күрүненің девискээр органнарының ажыл-чорудулгазын башкарар болгаш оларның ажылынга чогуур байдалдарны тургузар;

6) бүдүрүлгелерниң, алban черлериниң болгаш хөй-ниити организацияларының ажыл-чорудулгазын башкарып база контрольдап турар;

7) өнчүүн янзы-бүрү хевирлериниң бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажыл-чорудулгазынга деп дөмей байдалдарны тургузар;

8) тергиделге удур хемчегларни алыр;

9) хөй-ниитиниң корум-чурумун, хоойлужудулганы, хамаатыларның аймыл чок чоруун сагыырын хандырар;

10) эн кол алыларның болгаш чагыргазында турар девискээрлерниң амыдыралын хандырар, бүдүрүлгелерниң доктаамал ажылдап турарын хандырар;

11) күрүне болгаш тус чер чыылдаларын база үндүрүглерин, а ол ышкаш өске-даа чыылдаларны өйшаанда хавырган турарын хандырар; үстүкү органнарын мурнунга отчеттуг; хоойлуунун болгаш өске-даа актыларының көргени өске-даа хүлээлгелерин боттандырып турар.

(Төнчүзү 4-кү арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ (ҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУ)

V. Тыва Республиканың Күрүне демдектери

XVI ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕ СҮЛДЕЗИ, ГИМНИ БОЛГАШ ТУГУ

107 чүүл. Тыва Республиканың Күрүне сүлдези болза, ак-көк өңнүг, бетинде үнүп орар хүннүң хереллеринге уткуштур аттыг шаап орар тыва национал хептиг кижи чуруу болур. Сүлдениң адаа талазында ак өңнүг «кадак» деп чаңчыл болган кожаада тыва дылда «Тыва» деп бижимел бар.

Аът мунган кижини, аттты, хүнну болгаш ооң хереллерин, «Тыва» деп сөстү алдын (сарыг) өң-биле чуруп бижээн.

Чурук беш-булуң бүрүлер ышкаш хевирлиг алдын (сарыг), ак болгаш алдын (сарыг) өңнүг дилиндектер-биле дескиндир хаажылаттынган.

108 чүүл. Тыва Республиканың Күрүне тугу ак-көк өңнүг дерт булуннуг пөс болур. Ыяш туда талазындан туктун үстүү болгаш адаккы булуннарындан ийленчек ак база ак-көк дилиндектер үнген. Ак-көк дилиндектер каттышкаш, туктун узунун дургаар ооң ортузу-биле шөйлүп чоруткан чаңгыс дилиндек апаар. Аная чергелештир, үстүү болгаш адаа-биле ак дилиндектер шөйлүп чоруткан.

Туктун үстүкү база адаккы булуннарындан шөйлүп үнген ак дилиндектериң аразында, туктун солагай талакы кыдыында чуруттунган чижек үш-булуңчук алдын (сарыг) өңнүг. Туктун калбаа ооң узунунга хамаарыштыр — 1:2 болур.

109 чүүл. Тыва Республика боду Күрүне гимниг.

110. чүүл. Тыва Республиканың күрүне байырлалдары болза:

— Тыва Республиканың Хүүү — август 15;

— Тыва Республиканың Конституция Хүүү — октябрь...

111 чүүл. Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорай боон турар. Тыва Республиканың найысылалының эрге-байдалын Тыва Республиканың Хоойлузу-биле тодарадыр.

Найысылалдың чагыргазын Тыва Республиканың Президентизиниң киргени-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының бадылаары, тыва база орус дылдарны хостуг билир кижи удуртул болур.

Найысылалдың чагыргазының удуртукчузу албан-дужаалының талазы-биле Тыва Республиканың Чазак кежигүнүнге деннежир болгаш Тыва Республиканың Чазаанның составынга бактаап кирер.

VI. Тыва Республиканың Конституциязының күштүг болуру болгаш ону өскертириниң чуруму

112 чүүл. Тыва Республиканың бүгү хоойлуларын болгаш күрүне органнарының өске-даа актыларын Тыва Республиканың Конституциязынга үндезилеп база аная дүүштүр үндүрер.

Тыва Республиканың Конституциязы Россия Федерациязының Конституциязы-биле чөрүшкек апарган таварылгада, Тыва Республиканың эргезинге база Федеративтиг керээ-биле кады хамаарыштырган бүрүн эргелер талазы-биле Тыва Республиканың Конституциязының нормалары күштүг, а Федеративтиг керээ өзугаар эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың федералдыг органнарының эргезинге хамаарышкан айтыырлар талазы-биле Россия Федерациязының нормалары күштүг боон турар. Мартыштыг чүүлдерни талалар бүрүн эргелерин удур-дедир эде хуваажыр арга-биле дугуржур ужурлуг.

113 чүүл. Тыва Республиканың Конституциязына өскерилгелерни болгаш немелдерни Хоойлу-биле «Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер киирериниң чурумунун дугайында» хоойлу-биле дүүштүр Тыва Республиканың улус чонунуң Улуг Хуралы чорудар.

Тыва Республиканың Конституциязының 1 эгезинин чүүлдеринге өскерилгелер болгаш немелделерни Тыва Республиканың бүгү улузунуң референдумунга үндезилээш, Тыва Республиканың улус чонунуң Улуг Хуралы (Съездизи) киирер.

114 чүүл. Тыва Республиканың Конституциязы Тыва Республиканың улус чонунуң төөгүлүг күрүнежидилгезинин чаңчылдарын бадыткап турар чарып болбас болгаш ала-чайгаар өнчүзү боон турар.

Бо Конституция кижинин эргелериниң база хостуг чоруунун быжыг турштуун, дээп база үреп болбазын чарлап турар.

Тыва Республиканың Конституциязы Россия Федерациязының федералдыг органнары-биле база ооң субъектилери-биле харылзаалаларынга, даштыкы күрүнелер, бүгү-делегей организациялары-биле харылзааларынга юридиктиг дүрүмнериң үндезини болгаш чыындызы болур ужурлуг.

115 чүүл. Тыва Республиканың Конституциязы Республиканың Үндезин Хоойлузу дорт күштүг болур дээди юридиктиг күштүг акт боон турар. Тыва Республиканың Хоойлузу, Тыва Республиканың күрүне органнарының актыларын Тыва Республиканың Конституциязынга үндезилеп база аная дүүштүр парлап үндүрүп турар.

116. чүүл. Тыва Республиканың Конституциязы ыдыктыг болгаш дээп болбас. Тыва Республиканың база өске-даа чурттарның күрүне органнары, хөй-ниити катты-жыышкыннары, албан-дужаалдыг кижилери, хамаатылары Тыва Республиканың Конституциязын хүндүлээр болгаш сагыыр ужурлуг. Тыва Республиканың Конституциязынга, Тыва Республиканың күрүне демдектеринге хүндүткел чок чорукту хоойлу өзугаар истеп сүрер.

Конституция комиссиязының даргазы,
Тыва Республиканың Президентизи — Ш. Д. Ооржак
Конституция комиссиязының даргазының оралакчызы, Тыва Республиканың Дээди Соведниң Даргазы — К. А. Бичелдей
Конституция комиссиязының секретары — К. Д. Будук-оол
Конституция комиссиязының кежигүннери:

С. А. Баир	Н. А. Ондар
С. Т. Балдан	В. С. Салчак
С. И. Ильенков	А. Ш. Сонам-Баир
А. К. Канзай	Г. П. Стародубцева
В. Т. Кара-Монгуш	Ч. А. Удумбара
В. С. Кажин-оол	А. Д. Ховалыг
К. С. Күжүгет	В. Ф. Чадамба
С. С. Күжүгет	Б. Д. Монгуш
Ш. П. Куулар	

Ажылчын бөлүктүң удуртукчулары:
Мельников А. А.
Шыырап Б. С.

Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелин чогаадып кылыр талазы-биле ажылчын бөлүктүң кежигүннери:

З. Н. Валишин	К. Д. Аракчаа
С. Н. Сапова	Л. К.-Б. Маады
Ю. Т. Стал-оол	Н. А. Ондар
А. П. Дамба-Хуурак	

Консультантылар:

В. Б. Багай-оол	А. С. Ооржак
Н. М. Моллеров	

Конституция комиссиязының секретары
З. И. Күзек.
Юрист-консультантылар:
Ч. Ч. Сымчан
О. М. Соксал.

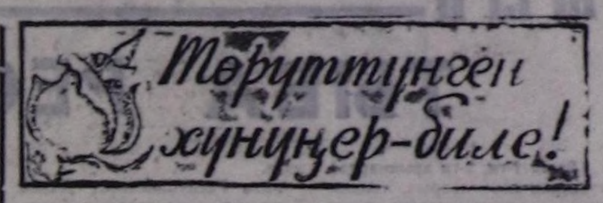

Бистиң ынак дунмавыс, ачавыс **Санчы Георгий Дүлүшевич** бо хүннерде таптыг-ла 50 харлаан турар. Ол бодунун чуртаан эрткени бо чылдарының хөй кезиин удуртур ажылдарга бараалгадып, партия-совет болгаш профэвилеллер органнарынга ажылдап келген болгаш амгы-даа үеле Таңды кожуунуң Совет даргазында ажылдап турар.

Ол өг-бүлезиниң кезээле сагыш човангыр адазы боон, ийи уругну кижизиткен. Ынчангаш ачавыстың, дунмавыстың болгаш акывыстың төрүттүнген хүнү — 50 чыл юбилейи-биле холбаштыр аная эн-не эки чүүлдерни, ам-даа улуг-улуг чедишкиннерни болгаш аас-кежиин күзээнивисти «Шын» солуун дамчыштыр илереттивис.

Акылары — Баир, Насроп, угбалары — Варвара, Таисия, Белек, дуңмалары — Зинаида, Начын, кадайы — Надежда. Уруглары — Баир, Белекмаа болгаш өскелер-даа.

Ховалыг Тогдугашович
ХОПУЯ

Тыванын эң баштайгы хоочун тыва ужудукчуларының бирээзи, Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш күш-ажылдың хоочуну Хопуя Ховалыг Тогдугашович 1993 чылдың октябрь 16-да үр аараанының соонда мөчээн.

Ховалыг Тогдугашович Хопуя 1917 чылдың январь 27-де Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожуунунуң Суг-Бажы суурга ядыы арат өг-бүлеге төрүттүнген.

Тыванын авиабүдүрүлге каттыжыышкыны күш-ажылдың хоочуну, аныяк ужудукчуларның дагдыныкчызы, ужудукчу өңнүүн оскунган. Ховалыг Тогдугашовичниң күш-ажылчы оруу, намдары чаагай сеткилдиң болгаш ажыл-херектиң чонунга, чуртунга эң кызымак, чүткүлдүг, төлептиг бараан болуушкунуу-биле долдунган.

Ховалыг Тогдугашович Хопуя 1937 чылда көдээ ажылагый техникумун дооскан, 1940-1941 чылларда Тыванын Кызыл хоорайга баштайгы тыва өөредилге школазынга дыңнакчы болуп өөренгеш, дооскан соонда 1941-1942 чылларда Тыванын эзттыг шериг полугунун чаныга ужудукчулар звенозунун ужудукчузу, 1942-1943 чылларда Бирм шериг ужар чүүл школазының дыңнакчы-ужудукчузу, 1944 чылда 333 дугаар авиаполктун курлаыр шүүргедекчи-ужудукчузу, ол-ла чылын Бирм шериг авиашколазынга «Як-9» самолетка эде өөренир түр курсту дооскан соонда, 1944-1946 чылларга чедир 939 дугаар авиаполктун дайынчы шүүргедекчи-ужудукчузу чораан.

1946 чылдың төнчүзүнден бээр Кызыл хоорайга Красноярскиниң хамааты ужар чүүл эргелениниң тускай авиаотрядының ужудукчузу болуп ажылдавышаан, пенсия үнгүжеге чедир бодунуң коллективинге Тывага хамааты ужар чүүлдүң эң дээре ужудукчузу, аныяктарның дагдыныкчызы болуп чораан.

1945 чылдың августа Япония-биле демиселге Байкал фронтузунуң дайынчы ужар чүүлүнүң шүүргедекчи-ужудукчузу турган, бодунуң дайынчы самоледунга шериг чепсээн, частыр бомбаларны МАР-ның Халхин-Гол девискээрин таварты совет ужар чүүлге дүн ортузунда сөөртүп чедирип, дайынчы даалганы ерсидим күүседи чораан.

Дайын-даа үезинде, хамааты ужар чүүлге-даа ажылдап турган, Ховалыг Тогдугашович Хопуя бүгү хүлээлгедаалгаларын кандыг-даа үеде, кандыг-даа шакта өйталаашкын чок ак сеткилдиг күүседи чораан.

Хопуя Ховалыг Тогдугашович онза мөзү-бүдүштүг, топтуг аажы-чаңныг, томаанныг, төлептиг, үлегерлиг, эш-өөрзүрек, ээлдек-эвилең, хүндүлээчел боорда, ажы-төлүн дээди эртем-билигге чедирер, өөредир, кижизидер херекке үлүүн харам чокка берип чораан адаларның бирээзи.

Ужудукчу эш Хопуя хөй-ниитиниң ажылынга база идеп-кейлиг киржип чораан болгаш партия кежигүүн хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседи келген 1965 болгаш 1967 чылларда ийи чыыш улаштыр ажылчы чоннар депутаттарының Кызыл-хоорай Соведниң депутадынга соңгуткан. Дайын киржикчизи, хоочун ужудукчунун күш-ажылын күрүне, чазак болгаш ооң ажылдап турганы коллективтиң удуртулгазы бедин-биле үнелээн, хөй-хөй шаңналдарның эдилекчизи. «Ада-чурттуң дайынының II-ги чергезиг», «Хүндүлелдиг Демдээ» орденнери, РСФСР-ниң Дээди Соведниң Президиумунун болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Соведниң Президиумунун Хүндүлел бижиктери, «В. И. Ленинниң төрүттүнгениниң бээр 100 чыл ооо», «Күш-ажылдың хоочуну» болгаш өске-даа хөй санныг медальдар, хүндүлел бижиктер, өртектиг шаңналдар-биле шаңнаттырган.

Хүндүлүг Ховалыг Тогдугашович Хопуяның чырык овур-хевири, чазгай сеткили, мөзү-бүдүжү, үлегери бистиң чүректеривиске кезээ-мөңгеге артар.

Ооржак Ш. Д., Бичелдей К. А., Мельников А. А., Очур-оол В. С., Кажин-оол В. С., Козлов М. С., Шыырап Б. С., Киров С. Д., Норбу Т. Ч., Санчат А. С., Сат З. Н., Куулар Ш. П., Марцеха А. В., Макаренко Н. Н., Пичен-оол Т. К., Шойгу К. С., Чимий-оол А. Х.

Чоннуң социал айтыырлары

ЧУДУК ЧОНУПКАН ШАА ЧОК

Бистер Тывага төрүттүнгеш, ооң төөгүзү боон, өзүп үнүп турар чечек-чимизи дег, үре-салгалы боон чурттап-сайзырап турар болганывыста, оон өскээр баар черивисдаа чок, өскээр баар хөннүвүс-даа чок. Ындыг болганда мындыг чүүлдерни сайгырып көрзе чүл?

Чурттаар оран-сава айтырыы кижи бүрүзүнге хамааржыр. Тывага бо сөөлгү каш чылдарда делгем, чараш чурттаалга бажыңнарын тутткан. Ынчалза-даа ол чараш бажыңнар Тываның өнчүхөрөнгизи болбайн турар деп бодаар мен.

Соңгаартан келген кижилер 1-2 чыл-даа четпейн, дораан-на чаа бажыңнарны ап алыр. Олар оон ол онза бажыңнарны хуужудуп алгаш, 3-4 миллион рубльге садып турарлар. Оларның чаңгыс балды каккаш, чудук чонуп, чаңгыс туйбу салыпкан шаа бар бе? Шак ындыг байдал Шагаан-Арыгда, Кызылда, Чаа-Хөлде, Туранда, Хову-Аксында, Ак-Довураста тургустунган. Чамдык кижилер, ылаңгыя орус дылдыг хамаатылар 2-3 бажыңнарлыг болуру меге эвес. А тывалар 2-3 хамаанчок, чаңгыс-даа эки бажың чок, улустун холуп каапкан эргиг, соок бажыңнарында хөй ажытөлү-биле чурттап олурар бис. Чазак-чагырга черлери ону сонуургап көрбес, ол багай байдалды өскертпес.

Туранда дарга-бошкалар шупту таныш-көрүш, кудахувуй. Совхозка мооң мурнунда 8-9 чыл ажылдап келгеш, совхоз бажыңнарында чурттап олурар, хөй ажытөлдүг азы бот-иелер бар. Чижээ, Татьяна Севээновна 6 уругнун иези, «Кызыл тараачынга» 9 чыл ажылдааш, оон кадыы баксырааш, ам школада кызымак ажылдап турар. Бо кижини совхоз дирекциязы совхозка 10 чыл ажылдаваан дээш бажыңындан үндүрүп, судка берип турган. Ооң соонда шеригде оолдары бар дээш хуусаазын узуткан. Мындыг байдалдыг улустар хөй.

Совхозтуң удуртулгазы тываларга үүгле инек, хой, мал кадартыр, оон чыдагааны болза, олар хөй арага ижер, ажы-төлү көвей, эртем-билиггө кошкак дээр. Ол мал-маган чиде бээрге (чамдыызын даргалар боттары ап-чип турган), өртээн 6-10 чыл иштинде тыртып кээр, кадарчылар өреден ыравас, акша-көпеек албас.

Ылаңгыя «Кызыл тараачынның» мал-маганы, эт-хөренгизи Саян артынче шуужуп чоруткан. Ам-даа ындыг.

Тараа арыглаар черде кижи шагда-ла пенсияда, ол хиреде ажылын улуска бербес, ол тараа-чарба-биле Туранда бүгү төрелдерин хандырып турар.

Совхозтуң тудуг материалдары, кывар-чаар чүүлдери шупту Саян ажып турар. Чамдык даргалар Новосибирск, Красноярск, Абаканда банкыларда агар саннарлыг, ынаар күрүне өнчүзүнден хөй акша киирип ап турар.

Контора болгаш ажаалга банкызында улустар 5-6 акша дептерлиг. Оларның чамдыызы Саян артында бажыңнар тудуп алган. Районнун өнчү-хөрөнгизи ынаар барып турар. Шак мындыг үптээшкинни хынааш, шынын тыпкаш. Тывага бажың садарын соксатса чүл?

Седен МОНГУШ.
Туран хоорай.

ЧОННУ ХАНДЫРАР ДЭЭШ

Бо хүннерде Тес-Хем районнун хереглекчилер ниитилелинде ниитизи-биле 229 кижи ажылдап турар. Ооң иштинде садыг талазы-биле дээди болгаш тускай ортумак эртемниг 40 кижи, массалыг мергежилдиг кижилери — садыгжылар, поварлар, пекарьлар — 87.

Районда ниитизи-биле 34 садыг четкилери, ооң иштинде 7 автосадыг, 2 хөй-ниитиниң чемненилге черлери, 1 хлеб заводу, 2 пекарня, 3 кондитер цехтери бар. Хереглекчилер ниитилелиниң коллективи рыноктуг экономика үезинин бергелери турза-даа, чурттакчы чонну хереглелдиң чугула бараанны-биле хандырар дээш элээн ажылдарны кылып чоруткан.

8 айларда чонга аъш-чем болгаш үлетпүр бараанналарын 302 млн. 872 мың акшага саткан азы эрткен чылдың ол үезинден 7 катап хөй боон турар. Хөй-ниитиниң чемненилге черлерин дамчыштыр 5 млн. 200 мың акшаның продукциязын бүдүрүп саарган. 600 тонна хлебти быжыргаш, чонга саткан.

Чонну садыг талазы-биле хандырарынга Ак-Эрик суурда алдарлыг ажылдакчы Ланая Бырат удурткан коллектив эң дээре көрүгзүглерлиг ажылдаан. Берт-Даг суурда Ира Удел-оолга, Самагалдай суурда Мария Эртинеге удурткан хлеб заводу эки ажылдап турар.

Бистиң коллектив бо хүннерде кышка белеткел ажылдарын колдуунда дооскан. Чүгле О-Шыраа суурда садыглар кышка амгы үеде белен эвес. Бо чылын Самагалдай суурнун үндезилеттингениннен бээр 220 чылын төлептиг уткуур дээш көскү ажылдарны кылып чоруткан бис. Садыгларның, хөй-ниитиниң чемненилге черлериниң капитал септелгезинден аңгыда, ол черлериң даштыкы кааслалгазынче элээн кичээнгей салдынган.

Самагалдай суурнун байырлалын эрттиреринге бисте Тыва хереглекчилер эвилелинин баштаар черинин даргазы Х. Д. Монгуш, ооң садыг талазы-биле оралакчызы З. А. Шишигина болгаш тускай эртемниглер эки дузалашкан.

З. МАЙДЫР.

Тес-Хем районнун хереглекчилер ниитилелиниң даргазы.

Чарлалдар бюрозу

Моолдун Кандан хүрээзиндеи келген улуг назылыг 2 моол ламалар Кызыл хоорайга чонну октябрь 28-ке чедир хүлээп алырын дыннадып турар.

Октябрь 28-тиң соонда ол ламалар Улан-Баторже аъттанып чаныптарлар. Ламаларга бараалгап, мөргүл четтирип алырынче далажыңар!

Адреси: Кызыл хоорай, Лопсанчап кудумчузу, 27, квартира № 4, телефон 2-41-54.

Эртенгиниң 9 шактан 18.00 шакка чедир хүлээп ап турар.

◆ ◆ ◆

Силер чер участогун ээлеп турар болгаш ону канчаар болбаазырадып ажыглаарын билбес болзунарза, бистин **«Скиф-М»** дээр, долу эвес харыысалгалыг эштежилгевистин дузазын ап болур силер. Ынчангаш бистин эштежилгевис силерге чер андарып, болбаазырадыр дугуйлуг универсалдыг Т-40АМ дээр тракторну садып алырын сүмелеп турар.

Ол дээрге улуг эвес участок черлерни чарып, болбаазырадырынга дыка таарымчалыг, камналгалыг болгаш идегелдиг машина-дыр. Ол 2 мостулуг, агаар-биле соттунар трактор силернин чаагай дүжүттү алырынга болгаш чедишкиннинг болурунарга дузалаар!

Бистин адрезивис: Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, 1, телефон — 2-11-46, кежээ 3-96-95.

ТРАНСПОРТ ИНСПЕКЦИЯЗЫ ДЫҢНАДЫП ТУР

1994 чылда транспорт-биле кылып турар бүгү-ле сөөртүлгелерге база ол ышкаш техника септелгелеринге, техниктиг хандырылгаларга хамаарышкан бүгү ажыл-чорудулгаларга тускай чөпшээрелди (лицензияны) Россияның транспорт инспекциязының Тыва Республикада салбыры 1993 чылдың октябрь айның 1-ден берип эгелээнин бүгү-ле сонуургалдыг талаларга дыннатпышаан, сагындырып тур.

Ынчангаш транспорт-биле сөөртүлгелерни боттандырып чорудуп турар машина-балгаттыг бүгү-ле бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның, бүдүрүлгечи-сайгарлыкчыларның удуртукчулары өнчү хевириниң болгаш кааддаа хамаарылгазы хамаан чокка транспорт-биле сөөртүлгелерге 1994 чылга тускай чөпшээрелдерни (лицензияларны) Россияның транспорт инспекциязының Тыва Республикада салбырындан кандыг-даа сагындырыг чокка, дүрген кээп алган турар ужурлуг.

1994 чылда транспорт сөөртүлгелериниге тускай чөпшээрел (лицензияны) ол ышкаш төлевирлиг автотранспорт турар черлер, автотранспорт башкарар чолаачыларны (шоферларны) өөредип, белеткээр школалар, курстар база алган турар ужурлуг дээрзин оларның удуртукчуларынга баш удур дыннадып тур бис.

Тускай чөпшээрел — лицензия алырының база аная хамаарышкан документилерни шын кылдырып, долдуреринин талазы-биле айтыырларга тодаргай харыларны Россияның транспорт инспекциязының Тыва Республикада салбырында берип турар.

Адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 11, 2-ги каът, кабинеттер № 1, 4, 8, 11; телефоннар № 4-12-68, 4-15-51, 4-16-39, 3-52-97.

◆ ◆ ◆

ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕРНИН КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«КАА-ХЕМ» разрезтин бүгү хереглекчилерге дыннадыры болза: 1994 чылга одаар хөмүр-даш алырының дугайында керээге ат салыры 1993 чылдың ноябрьның 1-де доостур. 1993 чылдың ноябрь 1-нин соонда керээ чарарының айтырыының талазы-биле негелде хүлээп алдынмас.

Разрезтин баштаар чери.

1993 чылдың ноябрь 19-21 хүннеринде боон эртер эстрада ырларының, вокал-инструменталдыг ансамбльдериниң болгаш рок-бөлүктериниң

РЕСПУБЛИКА КОНКУРУЗУНГА

спонсор-деткикчилер кылдыр киржир күзелдиг күш-ажылчы коллективтерни болгаш хуу кижилерни конкурстуң организаторчы комитеди чалап тур.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: КЫЗЫЛДА Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың № 46, Улусчу чогаадылга төвү, телефон № 3-41-42, ХОВУ-АКСЫНДА — Гагарин кудумчузу, культура килдизи, телефон № 6-55.

◆ ◆ ◆

Бистиң бүдүрүлге чери КМЗ-012 дээр биче хемчээлдиг болгаш хөй янзы ажыл кылыр кожар дерилгелерлиг тракторну дөрт тонна пөш тооруунга орнаштыр садып турар.

Ол ышкаш дөрт конфорлуг газ плиталарын садып турар.

Оон аңгыда:
«Герболайф» дээр америк бүдүмелдерни;
Газ маркалыг автомашиналарны;
Аъш-чем продуктуларын база сайгарып турар.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл, Кочетов кудумчузу, 1, аалчылар бажыңы «Мөңгүлек», 1-ги каът, телефон № 3-06-22. Ажыл шагы: 9.00-17.00, чапсарлаары — 12.00-13.00 шак.

◆ ◆ ◆

АВТОМОБИЛЬДЕР САДЫП ТУРАР МИНУСИНСКИНИН «АТАП» АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛИ

Горькийниң автомобиль заводунун Красноярск крайның мурнуу кезээнде тускай төлээлекчизи Минусинск хоорайда складтан дараазында автомобильдерни садып турар:

1. Автомобильдер:
ГАЗ-3307 (борттуг).
ГАЗ-33073 (чүк-такси).
ГАЗ-4301 (аллы цилиндрлиг дизель).
ГАЗ-6611 (чүк-такси, шывыг чок).
ГАЗ-3507 (самосвал).

2. Моторлар: М-412 (бирги четчелээшкиннин бүрүн кезектери-биле) өртээ — 950 мың рубль.

Төлевир хевири каныг-даа боон болур.

Айтырар адреси: «АТАП» акционер ниитилел: Кызылдан бар чоруурга, Минусинск хоорайже киреп орук бетни талазында арга чанында, а/я 33, телефон 2-02-24

КИНО

ОКТЯБРЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Өлүм уран чүүлү» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ: «Дүнеки хайгыыл»** 9.30, 11.30, 13.00, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Дугуржулга чок айыыл» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: Мультфильмнер чыындызы 9.00 шакта; **«Чаңдин»** 10.30, 15.30 шактарда; **«Бажын кырында чечектер»** 13.30, 18.30 шактарда.

Авиабүдүрүлгениң коллективи ол бүдүрүлгениң хоочуну, Тыва Республиканың транспортунун алдарлыг ажылдакчызы, Аэрофлоттун тергиини, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи

Ховалыг Тогдугашович
ХОПУЯНЫН

мөчээни-биле холбаштыр ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Шамбалыгның тус чер чагыргазы, көдээ Совет болгаш «Шамбалыг» совхозтуң дирекциязы совхозтуң профком даргазы Ондар Дамчай-оолдун оглу

Бичен Дамчай-оолович
ОНДАРНЫН

айыылдыг озал-ондакка таварышкаш, элекке мөчээнин дыннатпышаан, ооң ада-незинге, угбалары, ооң кижилеринге ханы кажыдалды илереп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДІ СОВЕДІ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУН РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВІ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнун оралакчылары), В. М. Сат, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтыырлар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-13; 3-34-57; мелээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; оюлга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-02; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунун чанында парлалганын, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал өскүнге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары Г-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның, авторларының бозалдары редакцияның туружу-биле хүүшпейн барып болур. Айыттынган материалдары, саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 19.850. Индекс 54240. Чагыг № 197.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунун типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.